RAZBIJANJE BALKANSKE MITOLOGIJE

ALMIR MUSTAFIĆ

Almir Mustafić
Razbijanje balkanske mitologije

IZDAVAČ
Udruženje antifašista Gračanica

UREDNICI
Nadira Puškar Mustafić
Ibrahim Nurkić

STRUČNI SARADNIK
Jasmin Omazić

LEKTOR
Sabina Isabegović

DIZAJN
Hasan Bešić

ŠTAMPA
Grin d.o.o. Gračanica

SPONZORI

Udruženje antifašista i boraca NOR-a BiH Gračanica
Javno preduzeće za vodoprivrednu djelatnost „Spreča“

Tuzla, januar 2013.

Almir Mustafić

Razbijanje balkanske mitologije

SADRŽAJ

Predgovori	1
Uvod	5
Rase, mitovi, porijeklo: Bosna do 1180. godine	9
Srednjovjekovna bosanska država (1180-1463)	15
Rat i osmanlijski poredak (1463-1606)	20
Rat i politika u osmanlijskoj Bosni (1606-1815)	23
Otpor i reforme (1815-1878)	26
Bosna i Hercegovina pod Austro Ugarskom (1878-1914)	30
Rat i kraljevina: Bosna (1914-1941)	32
Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)	37
Bosna i Hercegovina u Titovoj Jugoslaviji (1945-1989)	44
Bosna i smrt Jugoslavije (1989-1992)	50
Opšta deklaracija o pravima čovjeka	57
Šta dalje?	64

Predgovor

Od historije kao nauke očekuje se da ona služi istini u bilježenju događaja i vremena u prošlosti i sadašnjosti onakvima kakvi jesu, a da se pri tome služi metodološkim pravilima koja će obezbjediti dokumentarnost i istinitost zabilježenog. Svakako da u tom procesu uvijek sudjeluju ljudi i njihovu subjektivnost jednostavno nije moguće izbjeći. Ali što dalje bježimo od subjektivnosti, to su zamke prošlosti i moguće greške u budućnosti manje vjerovatne. Vinston Čerčil je za Balkanske prostore u cjelini u jednom svom govoru rekao da je to mali prostor sa isuviše historija. Te riječi državnika i političara su ilustracija koliko je važan pokušaj autora da ukaže putem esejističkog razmatranja činjenica historijske prošlosti ovih prostora sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu koja je kroz napučenu i često izopačenu historijsku istinu bila redovan stradalnik u značajnim historijskim epohama.

Ako historijske istine postanu predmet manipulacija i proizvoljnih tumačenja pojedinca, ma ko on bio, u kontekstu događanja i davanja subjektivnih ocjena, onda one postaju problem koji se na različite načine može zloupotrebljavati. Takve zloupotrebe mogu imati političke, moralne, vjerske, nacionalne, socijalne i druge posljedice za građane svake zemlje a posebno za višenacionalne i multireligiske zajednice kao što je relativno mala zemlja Bosna i Hercegovina.

Historijski argumenti se uvijek ističu u prvi plan. Često netačni ili površno interpretirani i usmjereni ka razaranju multietničkog i multikulturalnog. Očito je da je intelektulna zajednica već dugo u defanzivi naspram vladajućih politika pa ne nudi argumentovane odgovore, a što joj je primarni zadatak. Taj "sluganski" odnos donosi samo štetu historijskoj nauci a razvoj BH društva sve više sputava i vodi u pravcu novih nesporazuma. Kako god se gledalo, ovaj koloplet tumačenja se dopunjava i političkim razlozima vladanja i nametanja modela vlasti u sadašnjosti podastirući često pristrasne činjenice o prošlosti. Gubitnici su uvijek i sada samo građani, izgleda mi historijom zarobljene zemlje.

Strukturalno, autor je, koristeći inostrane izvore i literaturu, učinio veoma smio i dosta zahtjevan pokušaj da pažnju javnosti skrene prema ovakvim interpretacijama i zloupotrebama historije u svrhu ideologija i vladanja, te da bar

na ovakav način ukaže na potrebu objektiviziranja naše historijske prošlosti i njenog otklona od politika vladanja u sadšnjosti.

Kroz tekst se jasno isčitavaju fakti da je BiH država odavno kontaminirana prošlošću po mjeri velikih svjetskih sila i susjeda a na unutrašnjem planu, vejrskih i političkih autoriteta koji se kreću u rasponu od nacionalista do komunista i isključivosti koje se veoma često čine nepomirljivim. Gubitnik u svim tim vremenima i igrama uvijek je bio na kraju autohtoni građanin, Bosanac i Hercegovac, bilo kojoj naciji, ideologiji ili vjerskoj skupini pripadao.

Esej ima 14 poglavlja a završava se Deklaracijom o pravima čovjeka UN-a i pitanjem šta dalje? Univerzalne poruke deklaracije mogu se odnositi na sve građane naše zemlje u njihovoj borbi da bolje i kvalitetnije žive samo onda kada se suoče sa istinom o prošlosti radi bolje budućnosti. To podrazumjeva i da intelektualna i naučna javnost učine otklon od friziranih historija i da nepristrasno govore o prošlosti bez politiziranja i iskrivljivanja stvarnog stanja stvari i grešaka u tumačenjima nečega na način falsifikovanja i "sluganstva" vlasti. Historija treba da je fokus pažnje svakog naroda i svake države, ali objektivna, zasnovana na argumentima.

Tako razumjevajući ciljeve pisanja ovog teksta u formi eseja smatram ga štivom koji će makar početno inicirati istraživače-historičare da puno aktivnije počnu neopterećeno, objektivno i dokumentovano govoriti o prošlosti zarad naše bolje zajedničke budućnosti u BiH.

Neka se ostvari ona, da je historija učiteljica života!

Tekst eseja najtoplije preporučujem za štampanje i izdavanje.

Osman Puškar

Predgovor autora

Razbijanje balkanske mitologije je rad koji je nastao iz potrebe da se ukaže na negativne društveno-političke pojave ali također i zbog same aktuelnosti teme koja će se obraditi. Političke aktivnosti koje se danas odvijaju, mogu se prepoznati i u periodima od nekoliko desetina ili stotina godina iza nas. Ponekad se čini i da su sadašnji okviri uveliko uspostavljeni prije dolaska trenutnih političkih aktera na scenu. U promijenjenim društveno-političkim okolnostima, važno je prepoznati ove odavno uspostavljene okvire i naći nova rješenja za njihovo oblikovanje kako bi odgovorili trenutnim zahtjevima naroda Bosne i Hercegovine.

Iako sam rad obrađuje situaciju u Bosni i Hercegovini, ovaj naslov odabran je zbog činjenice da je Bosna i Hercegovina skoro uvijek bila tema oko koje su se Balkanci sporili i dolazili u sukobe, a što je kasnije dobijalo širi regionalni ili čak svjetski karakter.

Istorija Bosne i Hercegovine već dugo predstavlja kamen spoticanja za njene narode. Umjesto kao nauka ili učiteljica života, ona se među narodom obično shvata kao ideologija, a često i kao mitologija. Pristrasno se predstavljaju istorijski događaji a nerijetki su slučajevi u kojima se interpretirana istorija u potpunosti kosi sa realnošću. Čini se da su politički ciljevi najvažniji te da im se sve mora podrediti, bez obzira kako će to i uz koje žrtve narod prebroditi.

Ljudska prava također predstavljaju škakljivo područje ovog dijela Europe. Stidljivo se o njima govori a još manje se trudi nešto od toga zaista i sprovesti u djelo. Ukoliko se neka od osnovnih ljudskih prava kose sa ciljevima političkih partija, onda se ona, skoro po pravilu, krše bez obzira na posljedice po narod. U kombinaciji, izuzetno loše postavljeni okviri za njegovanje ljudskih prava i sloboda i, u političko-nacionalističke svrhe, iskrivljena istorija ozbiljno ugrožavaju sve narode Bosne i Hercegovine.

Razbijanje balkanske mitologije je skroman doprinos nepristrasnom predstavljanju najvažnijih istorijskih događaja koji su nas doveli do današnje države Bosne i Hercegovine. Opšta deklaracija UN-a o pravima čovjeka također je uvrštena u ovaj rad kako bi se čitaocima pružila mogućnost da, na jednom mjestu, i na vrlo jednostavan način dođu do najvažnijih istorijskih činjenica iz

bosanskohercegovačke prošlosti a također i do osnovnih postulata ljudskih prava i sloboda.

Namjera ovog rada je ukratko upoznati širu javnost sa našom prošlošću i osnovnim ljudskim pravima kako bi se narodi BiH znali adekvatno postaviti prilikom svih budućih negativnih političkih i nacionalističkih istupa u javnosti, a koji bi iznova mogli nanijeti ogromnu štetu državi Bosni i Hercegovini i svim njenim narodima. Istorija Bosne i Hercegovine nije mitologija, već skup objektivnih i dokumentovanih događaja koji su se desili u našoj prošlosti, a koji bi trebali biti iskustvena pouka naše sadašnjosti i budućnosti.

Ovaj rad, kroz prizmu bosanskohercegovačke istorije i ljudskih prava, na izvjestan način, ukazuje na našu trenutnu društveno-političku realnost. Osim mnoštva problema i pitanja na koja ukazuje, rad nudi i obrazac za uspostavljanje jedinstva svih naroda i države Bosne i Hercegovine. *Razbijanje balkanske mitologije* može se smatrati i istorijskim podsjetnikom na ljudska prava a njegov potencijal leži i u pokušaju podsticanja javnih rasprava i istraživanja kako bi se pronašao izlaz iz trenutne situacije u našoj državi.

Autorova namjera nije bilo pisanje o istoriji ili ljudskim pravima kao primarnim ciljevima, te se oni mogu smatrati samo polazišnim tačkama za shvatanje kompleksne bosanskohercegovačke situacije. Uzimajući u obzir navedene činjenice, ovaj rad ne treba shvatati kao puko propagiranje jedinstva, već kao utemeljeno ukazivanje na moguće pravce kojima se u budućnosti možemo kretati.

Uvod

Ponukan mnogobrojnim jalovim političkim raspravama, izuzetno teškom ekonomskom situacijom i dubokim podjelama među narodima Bosne i Hercegovine, odlučio sam potražiti razloge za ovakvo stanje. Činilo mi se da je većina njih uzrokovana vještačkom retorikom i namjerno iskrivljenom interpretacijom događaja iz naše prošlosti. Iako sve istorijske činjenice nikada neće do kraja biti dovoljno razjašnjene, glavni tokovi razvoja naše države ipak se mogu dovoljno jasno pratiti kako bi se stvorila slika koja će dati osnove za razumijevanje trenutnog, vještačkog, političkog stanja u našoj državi.

Iako je Bosna od svog prvog poznatog pominjanja u zapisima (De administrando imperio) bizantijskog cara Konstantina Porfirogenita pa do danas ostala vjerovatno najmultikulturalnija država novijeg doba, mnogi su je okarakterisali potpuno suprotno. Često smo bili prevareni pa odbačeni i u poziciji da se dokazujemo svemu i svakome ne cijeneći svoje zajedništvo, teritorij i državotvornost koja na balkanskim prostorima najviše liči Europskoj Uniji kojoj težimo. Uostalom, vladajućim strukturama kao da nije dosta što manipulišu našim životima već su sve češće počeli manipulisati i iskrivljivati činjenice iz života naših očeva, djedova, pradjedova i svih naših predaka, tamo negdje do prvih pominjanja naše države - čak i dalje!

Ali, stanje na terenu govori nešto potpuno drugačije. Vijekovima su se našom državnom teritorijom gradile i posjećivale crkve, džamije i sinagoge, a mjesta je bilo i za sve ostale. Iako naša dugogodišnja "mitologija" i mitološka svijest počesto zastupa ideje o "čistoj krvi", nije nikakva tajna da svi mi u svojim genima imamo ilirkse, keltske, hunske, alanske, avarske, rimske, slavenske, gotske ali i i mnogih drugih primjesa.

Istina je da su narodi BiH često prolazili kroz turbulentna vremena ali su, čini se, takvu situaciju skoro uvijek nametali agresivni vanjski faktori ili domaći nezreli i neodgovorni politički i vjerski vrhovi. U određenim periodima vjerovatno i sve ovo zajedno. Sami narodi BiH često su bili upregnuti u jaram notornog ili pseudo-nacionalizma pa je "državna kola" svako vukao na svoju stranu usljed čega su nastale jake centrifugalne i centripetalne sile. Centrifugalne sile iz Bosne i Hercegovine su "istisnule" velika finansijska i prirodna bogatstva, dok su

centripetalne sile Bosnu i Hercegovinu ispunile mržnjom, siromaštvom, tugom i patnjom.

U devedesetim godinama prošlog vijeka Bosna i Hercegovina ponovo je bila zahvaćena žestokim nemirima koji su na kraju rezultirali najstrašnijim krvoprolićem u Europi od Drugog svjestkog rata. Narodi BiH po ko zna koji put bili su naivno uhvaćeni u čeličnu mrežu nacionalizma koja je ovaj put bila ojačana i izuzetno jakim vjerskim fanatizmom, a koji u najvećem broju slučajeva nije imao nikakvu realnu vjersku pozadinu.

Tokom godina *nakon* rata, obični narod, zatrovan mržnjom, nije uspio odgojiti vjerske i nacionalne tolerancije, te je već očito da je neophodno krenuti u nekom novom smjeru – smjeru ujedinjenja i ekonomskog razvoja. Nakon promjene "kursa", religijske dogme moći će iznova pristupiti sistematskom radu na obnovi morala i prikupljanju sljedbenika. Istina će ionako na kraju pobijediti, a mi obični građani nećemo se morati pravdati jedni drugima zašto smo odabrali da vjerujemo na jedan ili drugi način.

Pitao sam se kako bi to izgledalo kada bi nam, tokom ovog perioda obnove, političari, prije donošenja svake "bitne za narod odluke", umjesto podastiranja tobožnje ugroženosti vitalnog nacionalnog interesa, podastrli rezultate ekonomskog razvoja. Također sam razmišljao i kako bi bilo da umjesto iskrivljene istorije, naoružam svoje Bosance i Hercegovce nepristrasnim "priručnikom" istorije, pa da svi zajedno istinom "zaprijetimo" nacionalističkim hordama i natjeramo ih da počnu govoriti nešto o realnoj ekonomiji i ljudskim pravima; da nam budu od neke koristi jer smo ih baš zbog toga i izabrali.

Imajući u vidu da smo, usljed neznanja, skloni bosansku prošlost tumačiti kao primitivnu mitologiju i, prema običnom stanovništvu, ugnjetavačku, nisam mogao ne zapitati se i kako će *nas* buduća pokoljenja posmatrati kada uporede današnje poreze sa onima koji su se, ne tako davno, u visini od 10 posto plaćali tokom prošlog, "ugnjetavačkog perioda". Ili kako ćemo, recimo, objasniti da smo se smijali Koreancima zbog slijepog sljeđenja velikog vođe, kad nas je šačica naših "velikih vođa" nagovorila na te iste stvari koje su Koreanci radili samo u još radikalnijoj i još nehumanijoj mjeri.

Ukoliko se osvrnemo na događaje iz naše prošlosti, koji imaju mnogo podudarnosti sa današnjom slikom društva, onda se čini da opasnosti, koje se već

naziru pred Bosnom i Hercegovinom, imaju još realističnije konture. Naravno, činjenicu da je istorija bitan elemenat svake države ne treba dovoditi u pitanje ali svakako treba razmisliti da li je mudro dozvoliti da nam istorija, umjesto "učiteljice" bude "krojačica sudbine", koja će "krvavim makazama" nastaviti krojiti našu "tijesnu" sadašnjost i još "tješnju" budućnost.

Podgrijavanje ulja, čini se, ponovo polahko počinje. Nedavno je akademik Srpske akademije nauka i umjetnosti, Dobrica Ćosić uputio poziv studentima iz inostranstva da se vrate i bore za otadžbinu. Milorad Dodik godinama otvoreno ne priznaje i radi protiv države Bosne i Hercegovine a njegov konačni cilj je otcjepljenje Republike Srpske. Ni politički lideri Bošnjaka i Hrvata u samoj Bosni i Hercegovini nisu "operisani" od sličnih težnji. Zadnjih godina, trasa njihovog političkog djelovanja izuzetno je sumnjiva te je jako teško utvrditi njihove prave motive i planove za obične građane BiH. Bilo kako bilo, šta god da navedeni politički vrhovi mislili ili naumili, pitanje je ko će u svemu tome biti najveći gubitnik, narod ili oni.

Nova generacija u Srbiji polahko se budi. Ćosić je od studenata dobio svojsku "pljusku" preko usta od koje će se prilično dugo oporavljati. Ono što se nedavno desilo Ceriću nakon osnivanja Svjetskog kongresa Bošnjaka sa Zukorlićem samo je početak. Ozbiljnog otpora političkim vrhovima u BiH još uvijek nema, ali će ga usljed katastrofalne ekonomske krize, uskoro, sigurno biti. Narod se odavno guši u dugovima, a šetanje političkih aktera od jedne do druge pozicije u vlasti i novi pozivi na zatvaranje naroda unutar vlastitih okvira , nije mudar potez. Pogotovo ako su oni, koji nas pozivaju na putovanje u našu nedavnu mračnu prošlost, na bilo koji način negativno obilježeni.

Za sve one koji podržavaju Ćosića i ostale sa sličnim projektima koji su, kako smo vidjeli u prošlosti, donijeli samo mržnju i bol mogli bismo postaviti nekoliko pitanja koja zahtijevaju odgovore čija osnova su ogromna moralna odgovornost; Šta bi recimo bilo kada bi Hrvati tražili svoj entitet i otcjepljenje? Kako bi se situacija razvijala kada bi Bošnjaci tražili referendum i izborili se za pripajanje Federacije BiH Turskoj? Ili recimo, malo apstraktnija ideja, šta bi se desilo kada bi Bošnjaci svoju priliku potražili u izlasku Teksasa iz okvira Sjedinjenih Američkih Država? Šta bi se, na kraju krajeva, za obični Srpski narod promijenilo nabolje kada bi se Republika Srpska otcijepila od Bosne i Hercegovine?

Bilo kako bilo, koji god od naroda BiH da se poželi izboriti za otcjepljenje "svoje teritorije" ili etnički čistu teritoriju treba debelo razmisliti kome će ovakvim postupkom najviše naškoditi. Vijekovna istorija neumoljivo pokazuje da, dok se "mudre glave" na ovakvim podjelama bogate, obični narod uvijek pati najviše. Na nama samima je da izvučemo zaključke iz naše prošlosti i izbjegnemo "reprizu" u budućnosti.

Iako sve istorijske činjenice koje sam odabrao za ovaj rad igraju bitnu ulogu u daljem razvoju Bosne i Hercegovine, sami narodi BiH moraju odlučiti kojim putem žele krenuti dalje; putem podjela, često zasnovanih na iskrivljenim interpretacijama prošlosti i bogaćenju pojedinaca na stradanju naroda ili putem ujedinjenja i prosperiteta koji će nas uvrstiti u savremene tokove svjestkih unija i bar malo ublažiti dvadesetogodišnju agoniju zbog koje su mnogi izgubili živote ili zauvijek napustili svoje vijekovno ognjište. Kada narod napokon odluči šta želi, to će *sam* morati odabrati ili kazniti na izborima.

Kako sam već rekao, u svrhu pokušaja nepristrasnog predstavljanja istorijskih činjenica, ukratko ću navesti najbitinije događaje koji su obilježili postojanje države Bosne i Hercegovine. Užase iz posljednjeg bosanskohercegovačkog rata neću spominjati. Većina nas je preživjela traume tokom tog perioda pa bi to bilo samo dosipanje soli na rane onih koji ionako već dovoljno pate. Neka sudovi rade svoje a nama, po ko zna koji put, ostaje lijek iz narodne poslovice: Vrijeme liječi sve rane.

S obzirom na trenutnu političku situaciju, odabrao sam djelo istoričara koji ne potječe sa balkanskog prostora. Naravno, trebao je to biti priznati istoričar čije djelo su imali priliku čitati stručnjaci iz cijelog svijeta, ne samo sa Balkana. Izbor je pao na Noela Malkolma i njegovo djelo "Bosna: Kratka povijest".[1] Osim što je prevedeno na engleski jezik, mnogi stručnjaci ovo djelo su i kritički ocijenili. Iako se kritike ovog djela od autora do autora razlikuju, skoro svi oni slažu se da je ono pisano nepristrasnim tonom koji daje realističan prikaz bosanske prošlosti.

Na kraju, želim napomenuti da ukoliko se, usljed izuzetno složene istorije, ovaj rad bilo kome učini i najmanje pristrasan, moja namjera pisanja ovog teksta

[1] Izvori koji se odnose na istoriju BiH nisu navedeni jer su odlomci, kao i sami podnaslovi, u cjelini preuzeti iz knjige Noela Malcolma i prilagođeni potrebama ovog rada.

ostaje jasna. Ona nije podsticanje na "vjekovna prava" i "krvne osvete" već ima čisto edukativne i filantropske motive; na osnovu istorijskih činjenica nastojim pokazati u kojem smjeru trenutna politička situacija u Bosni i Hercegovini može odvesti sve njene narode, ukoliko se političkim vrhovima omogući nastavak sprovođenja oportunističko-nacionalističke a ne "narodne" politike.

UN-ova Opšta deklaracija o ljudskim pravima, koja će biti predstavljena nakon istorijskog dijela, pokazat će narodima BiH šta trebaju i šta imaju pravo tražiti od političara kako bi u budućnosti spriječili nove pokušaje "uvježbavanja zastarjelog ratnog scenarija" iz naše prošlosti za neku novu "bosanskohercegovačku predstavu" u skoroj budućnosti. U nastavku ukratko predstavljam najvažnije dijelove knjige "Bosna: Kratka povijest" autora Noela Malkolma.

Rase, mitovi, porijeklo: Bosna do 1180. godine

Najstariji stanovnici o kojima postoje istorijski dokazi su Iliri, skup plemena koja su nastanjivala veći dio današnje Jugoslavije i Albanije, uključujući i južni dio Bosne. Govorili su indoeuropskim jezikom koji je srodan sa današnjim albanskim. Ime plemena po kojem je Dalmacija dobila ime, *Dalmati*, vjerovatno vuče porijeklo od albanske riječi koja znači ovca, *delme*. To pleme nastanjivalo je dio zapadne Bosne. Bavili su se uzgojem ovaca, koza i svinja. Među ostalim plemenima na koje su Rimljani naišli u drugom i prvom vijeku prije nove ere bilo je i miješano ilirsko-keltsko pleme Skordisci na sjeveroistočnom rubu Bosne i ratničko pleme u srednjoj Bosni, Destijati. Veći dio Bosne pripadao je rimskoj provinciji Dalmaciji, ali je dio sjeverne Bosne pripadao provinciji Panoniji, koja je obuhvatala sjeveroistočnu Hrvatsku i južnu Mađarsku. Najranija faza kršćanstva u BiH prekinuta je najezdom Gota.

Upotreba latinskog jezika vjerojatno se brzo proširila Bosnom u rimsko doba, te je bio jedini zajednički jezik doseljenika iz raznih dijelova carstva koji su se naselili u provinciji Dalmaciji: ponajviše iz današnje Italije, ali i iz Afrike, Španije, Galije, Njemačke, Grčke, Male Azije, Sirije, Palestine i Egipta. Većina tih kolonista prebivala je u gradovima na obali, ali su azijska imena ljudi zabilježena u dolini Neretve (u zapadnoj Hercegovini) i na području Jajca na sjeverozapadu

Bosne. Od sredine drugog vijeka nove ere i mnogobrojni vojni veterani naseljavali su se kao kolonisti u Bosni.

Među Ilirima je bilo uobičajeno tetoviranje. Ovaj običaj je dokaz kulturnog kontinuiteta u Bosni koji se proteže sve do ilirskih plemena. Tvrdi se da su ilirskog porijekla i neki drugi običaji koji su se očuvali u Bosni, na primjer, polifonijska narodna muzika, ali za nju nedostaju potvrde rimskih i grčkih autora. Teorije nekih južnoslavenskih ideologa iz 19. vijeka koji su tvrdili da su Srbi i Hrvati ustvari Iliri govori više o tadašnjoj južnoslavenskoj politici nego o staroj istoriji Balkana.

Ponekad se čak čini da nijedan narod nije mogao doći na Balkan a da ne da povoda kasnijim naraštajima za nekakvu sličnu teoriju. To naročito vrijedi za sljedeće osvajače Balkana, germanska plemena Gota, koja su počela harati Balkanom u trećem vijeku. Ova plemena nanijela su teške poraze rimskoj vojsci krajem četvrtog vijeka i osvojila tvrđavu Singidunum (današnji Beograd) krajem petog vijeka, ali su se uglavnom povukla u kraljevstvo koje su osnovali uskoro zatim u današnjoj Italiji i Dalmaciji. Napokon ih je na početku šestog vijeka car Justinijan istjerao s Balkana. (Nakon Justinijanovih pohoda Bosna je postala - barem u teoretskom smislu - dio Bizantijskog carstva; prvobitno je bila na zapadnoj strani granice između Zapadnog i Istočnog Rimskog carstva.) Svi Goti koji su još ostali na tom tlu ubrzo su se asimilirali sa lokalnim stanovništvom.

Kasnije se razvila čudnovata mitomanija prema kojoj su Goti pravi preci Hrvata i/ili Bošnjaka. U korijenu tog mita leži srednjovjekovni rukopis na latinskom jeziku, Ljetopis popa Dukljanina, u koji je po svoj prilici uključen i jedan stariji slavenski ljetopis poznat pod latinskim naslovom *Libellus Gothorum*, "Knjiga o Gotima", koji počinje od doseljenja Gota u Panoniju i koji govori o njima kao o prvobitnim precima Slavena. Ljetopisom se služilo nekoliko istoričara kasne renesanse u Dubrovniku. Najveći među njima, benediktinac Mavro Orbini, izmislio je grandioznu teoriju o istoriji naroda prema kojoj su gotovo svi narodi koji su učinili bilo šta zanimljivo u kasnom klasičnom i ranom srednjovjekovnom periodu bili Slaveni (uključujući tu i Vandale, Avare, Normane, Fince, Tračane i Ilire), a svi su Slaveni bili Goti: "Svi su oni pripadali istoj slavenskoj naciji i govorili isti slavenski jezik; a kad su krenuli iz svoje zajedničke "kolijevke" Skandinavije, svi su prozvani (osim Ilira i Tračana) zajedničkim imenom "Gota". U Orbinijevu djelu to poistovjećivanje s Gotima bilo je dio nekakve panslavenske

ideologije, kojom se dokazivalo da su Goti-Slaveni bili najmoćnija rasa u istoriji Europe.

Huni iz Azije (mongolsko-turanski narod) i Alani iz Irana (preci današnjih Oseta na Kavkazu) također su se pojavili u četvrtom i petom vijeku. U šestom vijeku došle su na Balkan dvije nove rase: Avari (mongolsko pleme iz krajeva sjeverno od Kavkaza) i Slaveni. Njihova je istorija u početku bila tijesno isprepletena, bilo da su bili saveznici ili suparnici; čini se da su Avari, iako malobrojniji, bili nadmoćniji u tom odnosu zbog izvanredne vojne vještine. Bizantijska, hrvatska i bugarska vojska protjerala je sa Balkana mongolske urođenike početkom sedmog vijeka.

Slaveni su Avare zvali Obri, a mnoga imena mjesta kao što je Obrovac svjedoče o njihovoj prisutnosti na tom tlu. Isto je tako moguće da je i sama riječ ban, koja se od najranijeg doba koristila kao titula hrvatskih vladara, avarskog porijekla. Na kraju su ipak prevladali Slaveni. Oni su se krajem šestog vijeka doselili u velikom broju na Balkanski poluotok i osnovali svoja naselja sve do južnog vrha Grčke. Do dvadesetih godina sedmog vijeka, Slaveni su se naselili u današnju Bugarsku i Srbiju, a vjerojatno su na mnogim mjestima prodrli i u Bosnu. Zatim su, u roku od nekoliko godina, na scenu stupila još dva slavenska plemena: Hrvati i Srbi. Sudeći po zapisima bizantijskog istoričara i cara Konstantina Porfirogenita, Hrvate je na Balkan pozvao tadašnji bizantijski car da istjeraju napasne Avare. Srbi, prema Konstantinu, nisu bili angažovani u borbama protiv Avara, ali su bili povezani s Hrvatima i došli su na Balkan u isto doba.

Međutim, pitanje je ko su zapravo bili tadašnji Srbi i Hrvati? Odavno se zna da riječ Hrvat nije slavenska. Smatra se da je to ista riječ kao i iransko ime *Choroatos*, pronađeno na natpisima nadgrobnih spomenika nedaleko od grčkoga grada Tanaisa u donjem toku rijeke Don, na jugu Rusije. Cijelo to područje sjeverno od Crnog mora bilo je naseljeno u prvim vijekovima naše ere raznim plemenima, medu kojima su bili i Slaveni i Sarmati koji su bili iranski nomadi koji su u drugom vijeku prije nove ere zaobišli sa zapada sjevernu stranu Kavkaza.

Jedna teorija povezuje riječi Hrvat i Choroatos s riječju *hu-urvatha*, koja je značila "prijatelj" na jeziku Alana. Druga teorija nagađa da se korijen imena "Srbin", *serv*, pretvorio u iranskom u *charv*, što je skupa sa sufiksom *at* dalo *Choroatos* i Hrvat. Očigledno je da su Srbi i Hrvati imali sličnu i povezanu istoriju od najstarijih vremena: Ptolemej, koji je pisao u drugom vijeku naše ere, također

spominje *Serboi* među sarmatskim plemenima sjeverno od Kavkaza. Većina istoričara vjeruje da su i Srbi i Hrvati bili slavenska plemena s iranskom vladajućom kastom, ili da su prvobitno bili iranska plemena koja su stekla slavenske podanike.

Negdje na početku sedmog stoljeća oba plemena osnovala su svoja kraljevstva u srednjoj Europi: "Bijelu Hrvatsku", koja je obuhvatala dio današnje južne Poljske, i "Bijelu Srbiju", u današnjoj Češkoj. Odatle su se i jedni i drugi doselili na zapad Balkana.

Međutim, istorijska istina prilično je jasna: Srbi i Hrvati bili su od najranijih vremena različiti ali tijesno povezani, živeći i seleći se u tandemu, a i jedni i drugi imali su neku vrstu iranske komponente. Isto je tako jasno da je u vrijeme kada su oni došli, na Balkanu već postojalo brojno slavensko stanovništvo - brojnije od svih Srba i Hrvata zajedno. Taj se glavni slavenski supstrat ne može podijeliti na razdvojene subetničke grupacije; stoga je uzaludan sav projekat izmišljanja prastarih etničkih podjela među njihovim potomcima. Ovaj slavenski supstrat asimilirao je ostatke stanovništva čiji su preci možda bili Iliri, Kelti, Rimljani, pojedinci iz svih dijelova Rimskog Carstva, Goti, Alani, Huni i Avari.

Srbi su se naselili na području koje odgovara današnjoj jugozapadnoj Srbiji (poslije, u srednjem vijeku, poznata kao Raška ili Rascia), i malo-pomalo proširili svoju vlast na teritorije Duklje ili Diocleje (Crna Gora) i Huma ili Zahumlja (Hercegovina). Hrvati su se naselili otprilike na području koje odgovara današnjoj Hrvatskoj, a vjerojatno je bio uključen i veći dio same Bosne, osim istočnog pojasa doline rijeke Drine.

Lokalno slavensko stanovništvo bilo je organizovano na tradicionalnoj plemenskoj osnovi: hijerarhija jedinica počinjala je od porodice; porodice su bile udružene u rodove, a rodovi u plemena; teritorij jednog plemena zvao se župa a vladao je teritorijalni poglavar zvani župan. Stari Slaveni klanjali su se raznim bogovima, čija su se imena očuvala do dana današnjeg u imenima mjesta u bivšoj Jugoslaviji: bog rogate marve Veles,naprimjer, ili bog gromovnik Perun ili Pir. Bizantijski vladari su već u sedmom vijeku pokušavali pokrstiti Hrvate uz pomoć latinskih sveštenika iz nekoliko gradova na dalmatinskoj obali koji su još bili pod vlašću Bizanta. Ali većina Hrvata pokrštena je tek u devetom vijeku. Pretpostavlja se da su udaljenija područja u Bosni posljednja podvrgnuta tom procesu, koji je do njih vjerovatno došao iz priobalja krajem devetog ili na početku desetog vijeka.

Ima mnogo tragova paganskih običaja koji su uneseni prvo u kršćanstvo, a poslije i u islam u Bosni – naprimjer, upotreba gorskih vrhova za vjerske obrede. Imena paganskih bogova kao što su: Pir, Oganj i Tur, očuvala su se u usmenoj tradiciji sve do dvadesetog vijeka, a očuvana su i u bošnjačkim prezimenima kao što je Pirić.

Krajem osmog i na početku devetog vijeka sjevernu Hrvatsku, pa i dobar dio sjeverne i sjeverozapadne Bosne, osvojili su Franci Karla Velikog. Te teritorije su ostale pod franačkom vlašću sve do sedamdesetih godina devetog vijeka. Vjerojatno se baš u tom periodu stari plemenski poredak u Bosni i Hrvatskoj počeo mijenjati po uzoru na zapadnoeuropski feudalizam.

Srbi su već bili uspostavili vlast nad dijelovima teritorija u današnjoj Hercegovini i Crnoj Gori, a istočne srpske župe u današnjoj jugozapadnoj Srbiji okupljene su u neku vrstu srpske kneževine (pod vlašću "velikog župana") oko sredine devetog vijeka. Početkom desetog vijeka Hrvatska je bila moćna i nezavisna država pod kraljem Tomislavom; opet je veći dio sjeverne i zapadne Bosne pripadao njegovu kraljevstvu. Nakon njegove smrti (vjerojatno 928. godine), Hrvatska je bila razdirana građanskim ratom, a između tridesetih i šezdesetih godina desetog vijeka veći dio Bosne prigrabila je obnovljena srpska kneževina, koja je priznavala vrhovnu vlast Bizantijskog carstva.

Ovo je bio prvi istorijski kontekst u kojem se Bosna spominje kao teritorij. Riječ je o političko-geografskom priručniku koji je 958. godine napisao bizantijski car Konstantin Porfirogenit. U dijelu posvećenom zemljama srpske kneževine piše: "u pokrštenoj Srbiji nalaze se napučeni gradovi Destinikon (itd.)... a na tlu Bosone Katera i Desnik."

Iz navedenoga jasno proizlazi da se Bosna smatrala zasebnim teritorijem, iako je u to vrijeme pripadala Srbima. U šezdesetim godinama desetog vijeka, Bosna je ponovo bila pod hrvatskom vlašću. Međutim, 1019. godine, Bizantijsko carstvo pod carem Vasilijem II prisililo je srpske i hrvatske vladare da priznaju bizantijsku vrhovnu vlast. Bosnom je neko vrijeme vladao hrvatski namjesnik, a u istočnom dijelu srpski vladari koji su bili neposrednije pod bizantijskim nadzorom.

Nešto više nezavisnosti uživali su krajevi južno od same Bosne, teritorij Duklje, inače poznat pod imenom Zeta (Crna Gora) i Hum ili Zahumlje (Hercegovina), gdje su lokalni srpski knezovi odolijevali vladavini Bizanta. Ti su

krajevi ujedinjeni u jedinstvenu srpsku kneževinu, koja se sedamdesetih godina 11. vijeka proširila i na srpski teritorij Rašku. Osamdesetih godina proširila se pod kraljem Bodinom još više pa je obuhvatila veći dio Bosne, ali je nakon Bodinove smrti 1101. godine kraljevstvo uskoro propalo. Kraj 11. vijeka označava prekretnicu u istoriji zapadnog Balkana. Nakon Bodinove smrti težište srpskih političkih težnji premjestilo se na istok, na Rašku, koja je postala srce srednjovjekovne Kraljevine Srbije. Hrvatske zemlje prigrabila je Ugarska, a 1102. godine ugarski kralj Koloman postao je kralj Hrvatske. Ugarska vlast se 1102. godine proširila i na Bosnu, ali je Bosnom kao udaljenijim teritorijem vladao ban, čija vlast je u toku 12. vijeka bila sve samostalnija.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama 12. vijeka Hrvatska i Bosna potpale su nakratko opet pod bizantijsku vlast, nakon uspješnog vojnog pohoda cara Manuela Komnena. Nakon njegove smrti 1180. godine svi njegovi vojni uspjesi ubrzo su pali u vodu. Hrvatska je obnovila svoju uniju sa Ugarskom. Bosna se u osnovi oslobodila ugarske vlasti; a kako njome nije vladalo ni Bizantijsko carstvo a ni Hrvatska, uspjela je prvi put postati manje-više nezavisna država. Odatle doalzi i opis Bosne iz pera pisara Manuela Komnena, Ljetopisca Kinama, koji je vjerojatno u osamdesetim godinama zapisao: "Bosna ne sluša srpskog velikog župana; to im je tek susjedni narod koji ima svoje običaje i vlast."

Iz zamršene istorije rane slavenske Bosne, od dolaska Hrvata i Srba u dvadesetim godinama sedmog vijeka pa do utemeljenja nezavisne bosanske države u osamdesetim godinama dvanaestog vijeka, ne mogu se izvući nikakvi jednostavni zaključci. Sama Bosna bila je u više navrata pod srpskom vlašću, naročito oko sredine 10. i krajem 11. vijeka. Ipak, bilo bi pogrešno reći da je Bosna ikad bila "dio Srbije", zato što srpske kraljevine koje su obuhvatale i Bosnu nisu u ono vrijeme obuhvatale veći dio onoga što danas zovemo Srbijom. Tokom većeg dijela ovog ranog srednjovjekovnog razdoblja Hercegovina je bila srpski teritorij, ali je sama Bosna bila mnogo tješnje povezana s hrvatskim zemljama, a u 12. vijeku, baš kad je stekla nezavisnost, čini se da je sve više težila hrvatsko-ugarskom kulturnom i političkom prostoru.

Što se tiče vjerske organizacije, Bosna je u ranom srednjem vijeku bila vezana za Hrvatsku, a ne za srpske zemlje: biskupija bosanska spominje se kao rimokatolička biskupija u 11. vijeku (nakon vjerskog raskola između Rima i Carigrada 1054. godine), i čini se da je potpala pod jurisdikciju Splitske

nadbiskupije prije nego što je u 12. vijeku pripojena Dubrovačkoj dijecezi. Međutim, crkva je u Bosni imala neke svoje osobine po kojima se vrlo rano počela razlikovati od latinskih crkava na dalmatinskoj obali.

A na pitanje jesu li stanovnici Bosne 1180. godine bili zapravo Hrvati ili zapravo Srbi ne može se odgovoriti iz dva razloga: prvo, zato što nam nedostaje dokaza, a drugo, zato što to pitanje nema smisla. Možemo samo reći da je veći dio bosanskog teritorija vjerojatno bio u hrvatskim rukama - ili bar u slavenskim rukama pod hrvatskom vlašću - u sedmom vijeku, ali je to plemenska oznaka koja pet vijekova kasnije nema mnogo smisla, ili ga uopšte nema. Bosanci su u svojoj vjerskoj i političkoj istoriji bili bliži Hrvatima, ali primjenjivati današnji pojam hrvatskog identiteta (nešto što je nastalo u novije doba na osnovi vjere, istorije i jezika) na nekoga u ono doba jeste puki anakronizam. Jedino razborito što bi se moglo reći o etničkom identitetu Bosanaca jeste da su oni bili Slaveni koji su prebivali u Bosni.

Srednjovjekovna bosanska država (1180-1463)

U ovom periodu ističu se tri vladara: Kulin ban (1180-1204), ban Stjepan Kotromanić (1322-1353) i kralj Stjepan Tvrtko (1353-1391). Pod drugim od ove trojice Bosna se proširila i na kneževinu Hum (Hercegovinu), a pod trećim se proširila još dalje na jug i domogla se velikog dijela dalmatinske obale. Tokom druge polovine Tvrtkove vladavine Bosna je bila najsnažnija država na zapadu Balkana. Jedini dio današnje Bosne koji nije bio uključen u Tvrtkovo kraljevstvo je pojas zemlje na sjeverozapadu gdje se danas nalazi Bihać, a pripadao je hrvatsko-ugarskom teritoriju. To su bili vrhunci srednjovjekovne bosanske moći i nezavisnosti.

Udaljenost Bosne bila je i glavni razlog najizrazitije i najzagonetnije osobine njene srednjovjekovne istorije: šizmatične Crkve bosanske. Čini se da se ta crkva otcijepila od Katoličke crkve u 13. vijeku, i da je bez konkurencije djelovala u Bosni sve do dolaska franjevaca, koji su pokušali obnoviti vlast Rimske crkve u četrdesetim godinama 14. vijeka. Otada se Crkva bosanska oko jednog vijeka natjecala s Rimokatoličkom crkvom dok joj sveštenici nisu, uoči osmanlijske najezde, bili protjerani ili silom preobraćeni na katoličanstvo. Za vrijeme postojanja te crkve papinski pisari su optuživali Bosnu zbog hereze; a neki od tih

autora identificirali su tu herezu kao dualističku ili manihejsku. Zbog tih optužbi, Crkva bosanska obično se smatrala kasnim plodom jedne ranije balkanske manihejske sekte, bogumila iz Bugarske. Međutim, savremena nauka iznijela je ozbiljne primjedbe na račun te tradicionalne teorije.

Kulin ban stekao je legendarni status u bosanskoj istoriji. Dvadeset četiri godine mira dobro je došlo običnom Bošnjaku u ono doba. Kulin ban se trudio oko ekonomskog razvoja svoje zemlje: sklopio je trgovački ugovor s Dubrovnikom 1189. godine i poticao dubrovačke trgovce da eksploatiraju bogate bosanske rudnike. Uspostavio je i dobre odnose s vladarom Huma (Hercegovine), koji je Kulinovu sestru uzeo za ženu, i sa srpskim velikim županom Stevanom Nemanjom, utemeljiteljem dinastije Nemanjića, koja će od Srbije napraviti velesilu u sljedeća dva vijeka. Odnosi sa druge dvije države nisu bili tako prijateljski: s Ugarskom, koja je još smatrala da ima vrhovnu vlast nad Bosnom, i sa Zetom (prijašnja Duklja a današnja Crna Gora), koja se udružila s Ugarskom iz taktičkih i političkih razloga.

Sukob nije poprimio oblik rata nego crkvene politike. Bosna je bila katolička zemlja i podložna vlasti nadbiskupa dubrovačkog. Crkvena hijerarhija u Dubrovniku nije se zbog velike udaljenosti mnogo miješala u poslove Katoličke crkve u Bosni: njoj je bilo u biti dopušteno da sama imenuje svoga biskupa (čija se dijeceza protezala na sjever, čak i na hrvatsko-ugarske zemlje). Vladar Zete, kojem je bilo stalo da diskreditira i Bosnu i Dubrovnik, počeo je obasipati papu poslanicama u kojima se žalio da su Kulin ban, njegova žena i na hiljade njihovih podanika postali heretici. Međutim, Kulin ban je na kraju neutralizirao krizu tako što je sazvao skup poglavara Katoličke crkve u Bosni (skup na Bilinom polju) 1203. godine.

Do 1238. godine Mađari su osvojili južni i srednji dio Bosne, Vrhbosnu, i trudili se svim silama da utemelje dominikanski red u Bosni. Tadašnji bosanski ban Ninoslav zadržao je ipak nešto teritorija; pa kad se ugarska vojska 1241. godine iznenada povukla na sjever da se suprotstavi prijetnji mongolske najezde na Ugarsku, uspio je ponovo zadobiti vlast u Bosni.

Ugarska je 1252. godine nagovorila papu da podvrgne bosansku biskupiju vlasti nadbiskupije u Mađarskoj; međutim, glavna posljedica te promjene bila je izmještanje bosanskog biskupa izvan Bosne (u Slavoniji koja je bila pod ugarskom vlašću).

Ugarska je još jedanput pokušala zauzeti Bosnu 1253. godine, ali čini se da je otada pa sve dokraja stoljeća, ostavila na miru prvobitnu banovinu Bosnu - nasljednicu države Kulina bana. Međutim, nekoliko sjevernih dijelova današnje Bosne, recimo Soli, ili područje rudnika soli kod Tuzle, dodijeljeno je članovima ugarske kraljevske porodice. Sjeveroistočni dio tih krajeva spojen je s teritorijem u sjevernoj Srbiji u ugarsko vojvodstvo poznato pod imenom Mačva.

Upravo su ti sjeverni krajevi iznjedrili sljedeću vladarsku porodicu u Bosni. Stjepan Kotromanić naslijedio je svog oca u osamdesetim godinama 13. vijeka kao vladar jednog od tih teritorija na sjeveru Bosne i oženio se kćerkom vladara Mačve. Nakon toga je vodio dugotrajnu borbu za vlast sa jednom drugom bosanskom plemićkom porodicom, Šubićima, iz bribirskog kraja u sjevernoj Dalmaciji. Početkom dvadesetih godina Kotromanić je slavio pobjedu: Šubić je bio bosanski ban još 1318. godine, ali je Kotromanić 1322. godine došao na njegovo mjesto. Kad se jednom domogao vlasti, počeo je proširivati bosansku državu pripojivši staroj banovini nekoliko oblasti na sjeveru. Osvajanjem je tome dodao i područja zapadno od banovine, koja su prije pripadala Hrvatskoj a ubuduće će ostati u sklopu Bosne. Nakon toga osvojio je i oko dvjesto kilometara dalmatinske obale između Dubrovnika i Splita. Godine 1326. izvršio je aneksiju većeg dijela Huma (Hercegovine) te je tako prvi put stvorio od Bosne i Hercegovine političku cjelinu. Godine 1340., da bi popravio odnose s papom, pristao je da franjevci osnuju misiju u Bosni.

Crkvi bosanskoj nedostajalo je pravog teritorijalnog ustrojstva, pa je po svoj prilici veći dio stanovništva na selu prakticirao tek najnižu formu "narodnog" kršćanstva, uglavnom bez sveštenika. Kad je Stjepan Kotromanić pokopan u franjevačkom samostanu u Visokom 1353. godine, on je ostavio za sobom bosansku državu nezavisnu, bogatu i moćnu.

Kada je naslijedio Kotromanića, Stjepanu Tvrtku bilo je svega petnaest godina pa nije imao ni autoriteta a ni vojne snage da održi na okupu sve te centrifugalne sile. U prvih 14 godina svoje vladavine Tvrtko je morao suzbijati pobune u Bosni i ugarske upade; 1366. godine bio je čak prisiljen potražiti utočište na ugarskom dvoru jer je skupina bosanskih plemića na njegovo mjesto ustoličila njegovog brata Vuka. Ali već 1367. godine Tvrtko je ponovo bio na vlasti u Bosni.

Jedan od srpskih plemića koji su nastojali prigrabiti što više teritorija od ostataka carevine bio je Lazar Hrebljanović, koji je vodio borbu za vlast sa ostalim

plemićima u jugozapadnoj Srbiji, u Humu (Hercegovini) i Zeti (Crnoj Gori). Tvrtko je pružio Lazaru pomoć, pa je pri kasnijoj podjeli plijena bio nagrađen širokim pojasom teritorija južno i jugoistočno od Bosne: dijelovima Huma, Zete i južne Dalmacije (uključujući i dio morske obale između Dubrovnika i Boke Kotorske) i onim što je poslije postalo Novopazarski sandžak.

Godine 1377. Tvrtko je proslavio svoj uspjeh tako što se u Mileševi okrunio za kralja - ne samo Bosne nego i Srblje. Nakon smrti ugarskog kralja 1382. godine, izbio je građanski rat u Hrvatskoj. Udruživši se s jednom od najmoćnijih hrvatskih porodica u sukobu, Tvrtko je poslao svoju vojsku u Dalmaciju i zauzeo cijelu morsku obalu (i nekoliko otoka), osim Dubrovnika, koji je očuvao svoju nezavisnost, i Zadra, koji je bio pod mletačkom vlašću. Tvrtko je bio na čelu znatno proširenog Bosanskog Kraljevstva koje je obuhvatalo i neke dijelove sjeverne Hrvatske i Slavonije: u posljednju godinu-dvije prije smrti 1391. godine nazivao je sam sebe i "kraljem Hrvatske i Dalmacije".

U osamdesetim godinama Osmanlije su počele upadati u Srbiju, a 1388. godine velika skupina osmanlijskih pljačkaša upala je u Hum (Hercegovinu), koji je bio pod bosanskom vlašću, ali ih je tu dočekao i do nogu potukao lokalni plemić, Vlatko Vuković. Godine 1389. Tvrtkov stari saveznik, knez Lazar, nije htio prihvatiti osmanlijsku vlast nego je pozvao susjede i saveznike u pomoć. Kralj Tvrtko mu je poslao jake bosanske snage pod vodstvom Vlatka Vukovića, koje su se borile rame uz rame s vojskom kneza Lazara na Kosovu polju u junu 1389. godine. Iako su srpski mitovi i narodna pjesma prikazali tu bitku kao kataklizmički poraz u kojem je na bojnom polju izginuo cvijet balkanskih vitezova, nakon čega su Osmanlije pregazile ostatak Srbije, istina nije baš tako dramatična. Obje strane pretrpjele su velike gubitke, knez Lazar je smaknut, ali su se ostaci obje vojske nakon bitke povukli.

Do 1392. godine sve srpske pravoslavne zemlje, osim Huma koji je bio pod bosanskom vlašću, priznale su osmanlijsku vlast. Nakon Tvrtkove smrti 1391., godine u Bosni je nastupilo dugo razdoblje bezvlašća i političke zbrke. Međutim, 1404. godine, kad su plemići protjerali kralja Stjepana Ostoju iz Bosne i zamijenili ga nezakonitim sinom kralja Tvrtka, Tvrtkom II, Ostoja se vratio u Bosnu s ugarskom vojskom i ponovo osvojio dio zemlje. Godine 1414. pojavio se i novi faktor koji je poremetio ravnotežu sila, i vojnu i političku: Osmanlije su proglasile

protjeranog Tvrtka II za zakonitog kralja Bosne i poslali oružane snage da pljačkaju po Bosni.

Nakon smrti kralja Ostoje 1418. godine njegov sin suočio se sa istim problemima - suparništvom plemićkih porodica i osmanlijskim uplitanjem. Na kraju je 1420. godine protjeran, a ovaj put je osmanlijska podrška pomogla Tvrtku da se još jednom ustoliči kao bosanski kralj. Međutim, Tvrtko II opet je promijenio saveznika i obratio se Ugarskoj za pomoć protiv Osmanlija, a upustio se i u teritorijalni rat sa srpskim snagama za bogato rudarsko područje oko Srebrenice u istočnoj Bosni. Između 1433. i 1435. godine Osmanlijske snage su, uz pomoć Sandaljeva rođaka StjepanaVukčića Kosače i gospodara Huma, odbacile Ugare.

Tvrtko II zadržao se na vlasti u Bosni sve do svoje smrti 1443. godine. Posljednje godine njegove vladavine obilježene su osmanlijskim upadima (uključujući i zauzimanje Srebrenice 1440. godine) i neprestanim usponom Stjepana Vukčića, gospodara Huma. Vukčić je u prvi mah odbio priznati Tvrtkova nasljednika Stjepana Tomaša pa se nekoliko godina vodio građanski rat.

Vukčić se, da bi istakao svoju nezavisnost, okitio 1448. godine novom titulom: "Herceg od Huma i Primorja".

Godine 1459. kralj Stjepan Tomaš pristao je da pređe na otvorene progone krivovjernika. Sazvao je svešteništvo šizmatične Crkve bosanske i ponudio im da biraju: ili da se preobrate na katoličanstvo ili da napuste Bosnu. Tako je sam bosanski kralj slomio "kičmu" Crkvi bosanskoj, svega četiri godine prije propasti Bosanskog Kraljevstva. Stjepan Tomaš umro je 1461. godine, a naslijedio ga je sin Stjepan Tomašević. Velika osmanlijska vojska pod vodstvom Mehmeda II okupila se u proljeće 1463. godine u Adrianopolu (Edirnu) i krenula na Bosnu. Prva bosanska tvrđava koja je pala (20. maja) bila je stari kraljevski grad Bobovac. Kralj Stjepan Tomašević pobjegao je na sjever, u Jajce, i sklonio se u obližnju tvrđavu Ključ.

Uprkos povremenim građanskim ratovima i vojnim upadima, Bosna je sredinom srednjeg vijeka uživala u stvarnom blagostanju. U Kreševu i Fojnici kopali su se bakar i srebro, u Olovu olovo, u Zvorniku zlato, srebro i olovo, a u Srebrenici srebro. Krajem 13. početkom 14. vijeka u Bosnu su stigli prvi njemački rudari iz Ugarske i Transilvanije poznati pod imenom Sasi.

Rat i osmanlijski poredak (1463-1606)

Dolazak Osmanlija u 15. vijeku vjerojatno nije bio prvi dodir Bosne sa islamom. Rana arapska ekspanzija na Mediteranu, koja je do devetog vijeka utvrdila muslimansku vladavinu na Kreti, Siciliji, u južnoj Italiji i Španiji, vjerovatno je često dovodila muslimanske trgovce i gusare na dalmatinsku obalu.

Osmanlijska vojska vrlo brzo je osvojila Kraljevstvo Bosnu na početku ljeta 1463. godine. Otada je središnji dio stare Banovine Bosne, zajedno sa uporištem koje su Osmanlije već bile uspostavile oko Sarajeva, ostao pod stalnom osmanlijeskom vlašću, iako su Osmanlije iste jeseni povukle glavninu svojih oružanih snaga iz te oblasti. Međutim, ono što je osmanlijska vojska osvojila u sjevernoj polovini Bosne ubrzo je opet preoteo ugarski kralj Matijaš Korvin. Kralj Matijaš osnovao je novu "banovinu" Bosnu pod ugarskom vlašću na tim sjevernim teritorijima, a 1471. godine dodijelio je banu naslov "kralja Bosne". Iako se to "kraljevstvo" ubrzo znatno smanjilo pod osmanlijskim naletima, jedan dio kraljevstva odolijevao je još više od 80 godina. Osmanlije su napokon osvojile Jajce 1527. godine, pošto su prethodne godine potukli ugarsku vojsku u odlučujućnoj bici na Mohačkom polju. Sve manji dio Hercegovine također je odolijevao Osmanlijama i poslije 1463. godine. Herceg Stjepan Vukčić Kosača uspio je iznova zadobiti svoj teritorij krajem te godine, ali su Osmanlije veći dio ponovo zauzele nakon dvije godine: herceg se morao skloniti u utvrđenu luku Novi (poslije preimenovana u Herceg Novi), gdje je i umro 1466. godine. Njegov drugi sin Vlatko, koji je naslijedio titulu hercega, u sedamdesetim godinama 15. vijeka plaćao je danak Osmanlijama, a 1481. i 1482. godine osmanlijska vojska zauzela je i posljednje tvrđave na hercegovačkom tlu. Tokom vladavine Mehmeda II (1451-1481) uslijedio je niz osvajanja: pošto je 1453. godine osvojio Carigrad, produžio je dalje i zauzeo sjevernu Srbiju, dijelove Anadolije, Vlaške, Bosne i Hercegovine, porazio mletačku vojsku u Grčkoj, upao u Moldaviju i Ugarsku, opsjedao otok Rodos i spremao se na veliku invaziju Italije kad je umro. Njegov nasljednik Bajezid II (1481-1512) više se posvetio sređivanju carstva, ali je svejedno ratovao s Moldavijom, Poljskom, Ugarskom i Mlecima. Sulejman Veličanstveni (1520-1566) ponovo je udario na sjeverozapad: u prvih 13 godina svoje vladavine sveo je veći dio Ugarske na status vazalnog teritorija i samo što nije osvojio Beč. Mirovni ugovor koji je 1533. godine sklopio s Austrijom označava početak dugog razdoblja uglavnom statičnog sudara Osmanlijskog i Habsburškog carstva.

Sulejmanov posljednji pohod na Ugarsku desio se 1566. godine. Posljednji veliki osmanlijsko-habsburški rat, koji se vodio od 1593. do 1606. godine, zapravo su izazvali okršaji što su ih započele lokalne snage na sjeverozapadnoj granici Bosne: Osmanlije su otele od Habsburgovaca važnu tvrđavu Bihać 1592. godine, ali je sljedeće godine bosanski paša doživio neugodno iznenađenje dok je pod opsadom držao Sisak - bio je teško poražen. U prvom velikom obračunu u sljedećem ratu, Osmanlije su nanijele težak poraz habsburškoj vojsci u Mezökeresztesu 1596. godine. Nakon toga su uspjeli učvrstiti svoju vlast u većem dijelu Ugarske tokom idućih osamdesetak godina. Osmansko carstvo, dok nije počelo zaostajati i propadati (proces koji je počeo sredinom 16. vijeka) imalo je u biti vojnu organizaciju.

Oružane snage dijelile su se na dvije osnovne kategorije. Postojala je regularna vojska koju je direktno plaćala osmanska država, a sastojala se od janjičara (regularne pješadije) i stalno plaćene konjice poznate pod nazivom "spahije Porte". S druge strane, postojala je i feudalna konjica: vojnici na konjima koji su obavljali svoju vojnu obvezu zbog posjeda koje su dobili od države.

Janjičarska vojska, zajedno sa sistemom plaćanja danka u dječacima (poznatom pod turskom riječju devoirme/devširma/"skupljanje") kojim se ona popunjavala, bio je najvažniji način regrutacije ljudi iz kršćanske Europe u mašineriju osmanlijske države. U 15. i 16. vijeku, kad je sistem devširme bio u punom zamahu, po selima kršćanske Europe skupljali su se dječaci u različitim, ali čestim vremenskim razmacima i odvodili u Istanbul. Tamo su ih preobraćali na islam i vježbali za janjičarsku vojsku, sultanovu poslugu, ili za službenike u raznim državnim ministarstvima.

Iako je otimanje djece bilo u biti bezdušan postupak, pružalo je očite prednosti ne samo dječacima (od kojih su mnogi poslije postajali velike paše i veziri) nego i njihovim obiteljima sa kojima su kasnije mogli obnoviti vezu. Dinastija Sokollu (Sokolovića) u Istambulu, koja je dala niz velikih vezira, nije izgubila vezu sa svojom srpskom porodicom u Bosni i koristila se svojim utjecajem da zaštiti Srpsku pravoslavnu crkvu. U 16. i 17. vijeku bilo je ukupno devet velikih vezira bosanskog porijekla, a već od 1488. godine Bosanci su vraćani u Bosnu da njome upravljaju. Sistem redovne devširme ukinut je negdje u prvoj polovini 17. vijeka. Najmanje 200 000 djece sa Balkana prošlo je kroz taj sistem tokom dva vijeka postojanja.

Jedan zapadni komentator zabilježio je 1595. godine da je "slavenski jezik" bio treći po zastupljenosti u carstvu (iza turskog i arapskog), zato što je bio jezik janjičara. Drugi komentator je 1660. godine zapazio da se "turski jezik gotovo i ne čuje na sultanovu dvoru" zato što su "sav dvor i većina velikaša" - "otpadnici" iz zemalja u kojima se govore slavenski jezici.

Iako su Bosnom vladali muslimani, teško da bi se ona mogla nazvati islamskom državom. Nije bila državna politika preobraćati ljude na islam ili ih siliti da se ponašaju kao muslimani; državna politika bila je da drži zemlju pod vlašću i izvlači iz nje novac, ljudstvo i feudalne prihode kako bi mogla zadovoljiti potrebe i u ostalim dijelovima carstva. To znači da je osmanlijska vladavina u tom periodu mogla biti sasvim podnošljiva, jer je bilo područja života za koje jednostavno nije marila. Iako uz razna ograničenja, kršćanska i židovska vjera smjele su i dalje djelovati i provoditi svoje vjerske zakone među vjernicima, na svojim sudovima - barem u građanskim sporovima.

O osmanlijskom zakonu na lokalnoj razini brinuo je kadija ili sudija. On je bio najvažniji lokalni administrator, a područje za koje je odgovarao zvalo se kaza ili kadiluk. Određeni broj kadiluka tvorio je sandžak, vojno-upravni okrug. Svaki sandžak bio je velika i važna teritorijalna jedinica, ali je on opet bio dio ejaleta ili pokrajine, najveće sastavne jedinice Carstva. Prvi sandžak koji su Osmanlije osnovale nakon osvajanja Bosne bila je sama Bosna, sa administrativnim sjedištem prvo u Sarajevu (do 1553. godine), onda u Banjoj Luci (do 1639.), pa opet u Sarajevu (do devedesetih godina 17. vijeka), pa onda u Travniku. Sandžak Zvornik, na sjeveroistoku, osnovan je nešto kasnije, a sandžak Hercegovina 1470. godine. U 16. vijeku osnovano je još pet sandžaka u obližnjim zemljama, djelimično od teritorija osvojenih u Hrvatskoj i Slavoniji. Do 1580. godine svi su ti sandžaci pripadali ejaletu Rumeliji, pokrajini koja je obuhvatala veći dio Balkana. Ali te godine donesena je odluka da se od njih napravi novi ejalet: Bosna. To znači da je tim područjem vladao paša najvišeg ranga, *beglerbeg*: gospodar nad gospodarom. Tako je nastala bosanska cjelina koja je obuhvatala današnju Bosnu i Hercegovinu i neke dijelove Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i Srbije. Bosna je uživala posebni status kao izdvojena cjelina sve do kraja osmanlijske vladavine.

Rat i politika u osmanlijskoj Bosni (1606-1815)

Istorija Bosne u 17. i 18. vijeku bila je i dalje obilježena velikim ratovima. Samostalni ubirači poreza povećali su poreze, a Istanbul je izmislio cijeli niz novih nameta - osiromašujući time narod i izazivajući česte nemire. Porezi u gotovini koje je sakupljala centralna vlast, poznati pod nazivom avariz, nekad su bili samo vanredne mjere. Korupcija se povećala, a red i zakon su nazadovali. Tada je već mnogim posmatračima bilo jasno da carstvo truhne iznutra. Nakon rata s Habsburgovcima od 1593. do 1606. godine Bosna je ostala finansijski iscijeđena i vojno iscrpljena. Slijedilo je nekoliko decenija oporavljanja koje su bile otežane ozbiljnom devalvacijom nacionalne valute i inflacijom u cijelom Osmanlijskom carstvu u periodu između 1615. i 1625. godine. U četrdesetim godinama 17. vijeka Osmanlije su ušle u dugogodišnji rat s Mlečanima, koji je okončan tek 1669. godine.

Godine 1663. obnovljen je i rat protiv Habsburgovaca, a sljedeće godine velika osmanlijska vojska prodrla je u Austriju. Najvažniji rat od kojeg se Osmanlijsko carstvo nikad nije potpuno oporavilo vodio se protiv Austrije od 1683. do 1699. godine. Godina 1683. bila je za Osmanlije katastrofalna. Nakon neuspješne opsade Beča, odbile su ih i potukle u bici austrijska i poljska vojska. Osmanlije su u Beogradu pogubile velikog vezira koji je bio na čelu tog pohoda. Između 1684. i 1687. godine Austrijanci su oslobodili cijelu Ugarsku od Osmanlija i otjerali hiljade spahija i novopečenih muslimana s njihovih napuštenih imanja na jug te su tako izbjeglice preplavile Bosnu. Osmanlije su odbile glavnu mletačku ofanzivu na Bosnu 1685. godine, ali su oružane snage Habsburgovaca protjerale muslimane u Bosnu iz Like, koja je bila najzapadniji dio bosanskog ejaleta.

Godine 1689. austrijska vojska pregazila je Bosnu i prodrla u Srbiju, do Kosova, a mnogi Srbi iskoristili su priliku da ustanu protiv osmanlijske vladavine. Već sljedeće godine Osmanlije su opet istjerale Austrijance pokazavši veliku sposobnost obnavljanja snage i moći. Slijedio je period u kojem su stvari praktički stojale na mrtvoj tački.

Međutim, kad je Capraru zamijenio najmlađi i najsposobniji časnik u austrijskoj vojsci princ, Eugen Savojski, situacija se počela naglo mijenjati. Princ Eugen nanio je težak poraz Osmanlijama u bici kod Sente, u tadašnjoj južnoj Ugarskoj, u septembru 1697. godine. A onda je, neobično brzo, nastavio

napredovati sa svega 6000 ljudi sve do samog srca Bosne. 22. oktobra stigli su do Sarajeva, gdje su Osmanlije zatekli potpuno nespremne za borbu.

Karlovački mir kojim je okončan rat 1699. godine, potvrdio je da se Osmanlijsko carstvo povlači iz Europe. Ugarska i Transilvanija ustupljene su Habsburgovcima, a veliki dijelovi teritorija u Dalmaciji i Grčkoj Mlecima. Psihološki udarac ovih gubitaka bio je toliko snažan da je povrat tih teritorija postao opsesivan dugoročni cilj osmanlijske politike. Prilika se ukazala 1714. godine, kad su Mlečani grubo prekršili mirovni ugovor. U ratu koji je uslijedio, Austrija je obnovila savez s Mlecima, a princ Eugen je još jedanput (1716.) nanio težak poraz Osmanlijama kod Petrovaradina. Ipak su bosanske odbrambene snage uglavnom zadržale svoje pozicije. Požarevačkim mirom 1718. godine Austrija je dobila pojas bosanskog teritorija južno od tradicionalne granice rijeke Save. Dalmacija se pod mletačkom vlašću proširila prema unutrašnjosti do područja koje je manje-više ostalo jugozapadna granica Bosne.

Prilike su bile nesređene, porezi ponovo povećani, a pobune su zbog prevelikih nameta izbile u Hercegovini 1727., 1728., 1729. i 1732. godine. Neosmanlijski izvori tvrde da su u dvije od tih pobuna (1728. i 1729. godine) učestvovali i kršćani, ali su nosioci pobuna bili muslimani.

Kad su Austrijanci prekršili Požarevački mir 1736. godine i prodrli u Bosnu, nadali su se da će je brzo osvojiti. Ali nedavno prije toga, za namjesnika u Bosni je bio postavljen neobično energičan i odrješit čovjek, Ali-paša Hekim-oglu, koji je vrlo vješto organizovao odbranu. Sljedeće godine potukao je austrijsku vojsku u bici kod Banja Luke, a mirovnim ugovorom koji je zatim sklopljen (Beogradski mir 1739. godine) Austrijanci su se odrekli cijelog teritorija južno od Save, osim jedne tvrđave. Tom nagodbom utvrđena je sjeverna granica današnje Bosne.

Godine 1745., kad se Hekim-oglu Ali-paša vratio na položaj namjesnika Bosne, ogorčenje na povećane namete bilo je toliko da je bio prisiljen povući se iz Bosne na šest mjeseci. Kad se 1747. godine vratio, ponovo su izbili nemiri pa se sljedeće godine povukao u Grčku. Nakon velike pobune u Mostaru 1748. godine, u kojoj su čak i janjičari sudjelovali, slijedile i druge pobune zbog velikih nameta u Bosni.

Napokon je novi namjesnik u Bosni, Mehmed-paša Kukavica, primio od sultana ferman u kojem je bila samo jedna rečenica: "Bosna se mora iznova osvojiti." U Bosni je uspostavio mir, iako je Mostar i dalje bio središte nezadovoljstva i otpora. Godine 1768. paša je morao poslati jaku vojsku na Mostar da ga pokori.

Sljedeći rat protiv Austrije, koji je počeo 1788. godine, imao je ozbiljniju političku dimenziju od prethodnih. Austrijski car Josip II i ruska carica Katarina Velika sporazumjeli su se da preotmu Osmanlijama balkanske zemlje i podijele ih među sobom. Tako je došlo do geopolitičke podjele interesa na Balkanu, što je na kraju dovelo do austrijske okupacije Bosne 1878. godine i do njene aneksije 30 godina nakon toga.

Habsburgovci su na početku 1788. godine stupili na bosansko tlo, ali im se nisu ispunili snovi da će biti dočekani kao oslobodioci. Austrijska vojska zaglibila je u petomjesečnoj opsadi tvrđave u Bosanskoj Dubici (Dubički rat). Sljedeće godine Austrijanci su se bolje pripremili pa su pregazili veći dio Bosne i prodrli duboko u Srbiju.

Težnje Austrije i Rusije nije spriječila osmanlijska vojna moć nego diplomatski i politički pritisci drugih europskih velesila. Godine 1791. Austrija je pristala vratiti sve što je prethodno osvojila u Bosni i Srbiji; zauzvrat je sultan dodijelio austrijskom caru službenu titulu "zaštitnika" kršćana pod osmanlijskom vlašću. Međutim, prije nego što se uspio potpuno oblikovati novi model političkog ponašanja u 19. vijeku, došlo je do dugotrajnog prekida u međunarodnom poretku: do napoleonskih ratova. Nakon prvih Napoleonovih pobjeda nad Austrijom, Francuzi su zauzeli Mletke, Istru i Dalmaciju (uključujući i Dubrovačku republiku) 1805. godine - i tako je nastala francusko-bosanska granica.

Napoleon je poslao pomoć sultanu da suzbije bunu u Srbiji, a Francuzi su se još direktnije upleli u lokalni sukob u Hercegovini 1808. godine uputivši manji vojni odred u pomoć mjesnom paši Hadži-begu Rizvanbegoviću, koji je bio opkoljen u tvrđavi Hutovo nakon svađe sa svoja dva brata oko nasljedstva. Godine 1809. Austrija je ponovo najavila rat Francuskoj. Napoleon je potaknuo Bošnjake da upadnu u Slavoniju početkom ljeta te iste godine, a nakon bitke kod Wagrama u julu Austrijanci su predložili mir. Habsburgovci su Francuzima ponovo ustupili neke teritorije: zapadnu polovinu Hrvatske (uz sjeverozapadnu granicu Bosne) i veliki dio današnje Slovenije. Sve je to bilo spojeno s ostalim osvojenim

teritorijima u novu "Ilirsku provinciju" pod francuskom upravom maršala Marmonta.

Kad su se 1813. godine Francuzi povukli iz "Ilirskih provincija", Austrijanci su ponovo preuzeli vlast. Ali najveća dugoročna prijetnja osmanlijskoj Bosni dolazila je sa istoka, iz Srbije, gdje je 1804. godine izbio ustanak. Zapravo su izbila dva ustanka: prvi je izvela grupa mjesnih janjičara da bi spriječili provedbu reformi koje je donio Istanbul, a drugi je bio velika buna kršćanskog naroda. Iako je sultan prvobitno bio protiv janjičara, narodni ustanak uzeo je previše maha pa je odlučio da ga uguši. Srbi su 1805. godine potukli osmanlijsku vojsku, a 1806. nanijeli su težak poraz i vojsci koja je nadrla iz Bosne. Opšta antiosmanlijska nasilja u Srbiji uključila su i mnogobrojne masakre, pljačke i prisilno pokrštavanje običnih slavenskih muslimana i pravih Osmanlija; oni koji su preživjeli počeli su bježati u Bosnu. Izbilo je i nekoliko pobuna pripadnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i jedna ozbiljnija buna u Hercegovini. Napokon, 1815. godine, sultan je pristao dati Srbima - ili bar onima u Smederevskom sandžaku, sjevernom dijelu Srbije kojem je pripadao i Beograd - autonomiju s velikim ovlastima, pravo na vlastitu skupštinu i slobodno izabranog kneza.

Otpor i reforme (1815-1878)

Na kraju napoleonskog doba vlastima u Istanbulu postalo je jasno da u strukturi Osmanlijskog carstva ima slabosti s kojima se moraju ozbiljno uhvatiti u koštac ako ne žele da se imperij potpuno raspadne. Mnogobrojni uspjesi srpskih ustanaka zadali su težak udarac osmanlijskoj vojnoj časti, a sami napoleonski ratovi pokazali su visok nivo vojnog uspjeha u zapadnoj Europi, prema kojem je osmanlijska vojska djelovala traljavo i zastarjelo.

Kad je u ljeto 1826. sultan Mahmut II najavio stvaranje novog vojnog korpusa, janjičari su se okupili na svome vježbalištu i krenuli prema carskoj palači da izvrše tradicionalni janjičarski puč. Ali Mahmut je razmjestio vojnike koji su mu ostali privrženi s topovima oko vježbališta pa je za pola sata pobio čitav janjičarski korpus. Taj je događaj (koji se u osmanlijskoj istoriji prilično stidljivo naziva "sretna nezgoda") omogućio Mahmutu da ukine instituciju janjičara i osnuje novu regularnu vojsku smještenu u Istanbulu i nove jedinice u provincijama, za koje će se regrutovati vojnici za rok služenja od dvanaest godina.

U Bosnu je upućen novi vezir, Hadži Mustafa-paša, sa šestoricom službenika da provedu reformu, ali su ga Bošnjaci vratili tamo odakle je i došao. Zatim je sultan 1827. godine poslao vojsku iz Beograda pod komandom Abdurahman-paše. Ovaj je ušao u Sarajevo, savladao tamošnje janjičare i pogubio sedmoricu njihovih vođa. Ali 1828. godine je u Sarajevu ponovo je izbila pobuna i nakon tri dana uličnih borbi Abdu rahman-paša morao je napustiti grad i obnoviti staru praksu da vezir stoluje u Travniku.

Godine 1831. u Travnik je iz Gradačca u sjevernoj Bosni stigao karizmatičan i mlad kapetan Husein sa omanjom jedinicom i zauzeo grad. Slična ali ozbiljnija pobuna izbila je u sjevernoj Albaniji a pobunjenička vojska krenula je na istok u bitku s osmanlijskim snagama pod komandom velikog vezira. Iskoristivši ovu priliku, Husein-kapetan poveo je vojsku od 25 000 Bošnjaka na Kosovo da tobože pomogne osmanlijskim snagama. Kad su stigli, podnijeli su svoje zahtjeve: upravnu autonomiju i obustavu reformi u Bosni, obećanje da će vezir u Bosni ubuduće uvijek biti bosanski beg ili kapetan, i zahtjev da se Husein-kapetan smjesta imenuje na taj položaj. Veliki vezir pristao je na sve, iako nije kanio izvršiti ništa od svojih obećanja. Uskoro je počeo izazivati suparništvo među više bosanskih begova. Ubrzo je uspio odvojiti hercegovačke kapetane, pod vodstvom Ali-age Rizvanbegovića, od Huseinove bune. Zatim je, 1832. godine, poslao vojsku od 30 000 ljudi na Bosnu. Husein-kapetan pokušao je organizovati odbranu Sarajeva, ali je izgubio podršku i morao potražiti utočište u Austriji. Nagrada Ali-agi Rizvanbegoviću bila je to što je Hercegovina odvojena od Bosanskog ejaleta kao zaseban teritorij pod njegovom vlašću.

Ali godine 1839. Mahmuta je naslijedio njegov sin Abdul Medžid I koji je u novembru iste godine donio niz mnogo temeljitijih reformi u dokumentu poznatom pod nazivom Hatišerif od Dulliane. Novi namjesnik, Tahir-paša stigao je 1847. godine. Kad je pokušao provesti i vojne reforme koje još nisu bile provedene u Bosni, ponovo je izbila pobuna begova i aga. U zemlji su se vodili krvavi okršaji 1849. godine, a pobuna je bila u punom zamahu i sljedeće godine kad je Tahir-paša umro. Tada je sultan u Bosnu poslao jednog od najsposobnijih i najinteligentnijih namjesnika od svih u tom posljednjem vijeku osmanlijske vladavine: Omer-pašu Latasa. Rođen kao Mihajlo Latas u Lici, bio je narednik u austrijskoj vojsci u Krajini. Pošto je potpuno ugušio pobunu 1850. i 1851. godine, otpremio je mnoge begove i age u progonstvo u Anadoliju. Osim toga, ukinuo je poseban

Hercegovački pašaluk i proveo novu administrativnu podjelu Bosne i Hercegovine na devet okruga.

Tokom svih tih previranja u šezdesetim godinama, Bosna je uživala u relativno zlatnoj deceniji pod jednim od svojih najdobroćudnijih vladara, Topalom Osman-pašom. Topal Osman-paša dobro je poznavao tursku, arapsku i perzijsku književnost, pisao poeziju na turskom i govorio francuski i grčki. Podigao je nove muslimanske škole u Sarajevu, dopustio kršćanskim zajednicama da podignu još više svojih škola, utemeljio biblioteku arapskih, perzijskih i osmanlijskih djela u Begovoj džamiji i nabavio štamparsku mašinu kojom su se štampale školske knjige i sedmičnik Bosna na bosanskom i turskom jeziku. Odlučno se upustio u gradnju cestovne mreže, dovršio glavnu cestu od Sarajeva na sjever do Bosanskog Broda za godinu dana. Izgradio je čak i željezničku prugu od Banja Luke do granice Hrvatske. Podigao je i bolnicu u Sarajevu, prvu javnu bolnicu u Bosni, sa 40 kreveta za bolesnike svih vjeroispovijesti. Proveo je i neke važne političke reforme. Godine 1865. napokon je uveden novi sistem vojnog regrutiranja muslimana. Sljedeće godine sproveo je dalekosežne promjene; osnivanje novih sudova (sa mješovitim muslimansko-kršćanskim prizivnim sudom) i podjela cijelog bosanskohercegovačkog teritorija na sedam sandžaka. Svaki od tih sandžaka slao je zastupnike (po dva muslimana i jednog kršćanina) u savjetodavnu skupštinu, koja se sastajala jedanput godišnje na najviše 40 dana da savjetuje namjesnika u ekonomskim i finansijskim pitanjima. Uz to je osnovano i malo izvršno vijeće koje se sastojalo od tri muslimana, dva kršćana i jednog jevreja, i koje se sastajalo dva puta sedmično pod namjesnikovom upravom.

Poznati skandal izbio je oko gradnje pravoslavne saborne crkve 1871. godine. To je bio simbol izmijenjenog statusa bosanskih kršćana, čije su interese podržavala strana konzularna predstavništva i vlade tobože "zaštitničkih" velesila - Rusija se zauzimala za pravoslavce a Austro-Ugarska za katolike. Zapravo je jedna od najvažnijih karakteristika toga perioda bio prodor kršćanskih organizacija iz inostranstva u Bosnu.

Žetva je 1874. godine potpuno podbacila, ali su lokalni poreznici (dvojica muslimana i jedan kršćanin) primijenili oštre mjere ne bi li naplatili porez. Do kraja jula svi su se seljaci u tom kraju odmetnuli u planine gdje su pružali vlastima oružani otpor. Tu je već bilo nekoliko okršaja između osmanlijskih i crnogorskih jedinica, recimo za vrijeme kaznene ekspedicije Omer-paše 1860. i 1861. godine, a

sumnjalo se i na crnogorskog kneza, ruskog štićenika, da ubacuje ljude i oružje ne bi li destabilizirao Hercegovinu. Uskoro su izbili novi nemiri na sjeveru Bosne a veliki broj ljudi pobjegao je u Hrvatsku i Crnu Goru - bilo pred nasiljem ili porezom, ili i jednim i drugim.

U Bosnu su nagrnuli dobrovoljci iz Srbije, Slavonije, Hrvatske, Slovenije, pa čak i iz Rusije (uz još nekoliko talijanskih garibaldinaca i nizozemsku pustolovku Johannu Paulus), koji su svi bili uvjereni da je na pomolu veliko buđenje Južnih Slavena. Bosanski namjesnik okupio je u Hercegovini vojsku koja je u jesen i zimu 1875/76. djelovala okrutno ali nedjelotvorno. Oni žešći medu begovima, mobilisali su svoje vlastite "bašibozuke" (neregularne jedinice) i, bojeći se opšteg prevrata u Bosni, počeli terorizirati seljake. Godine 1876. popaljeno je na stotine sela i pobijeno najmanje 5 000 seljaka. Do kraja te godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine popeo se vjerovatno na najmanje 100 000, a možda čak i na 250 000.

U julu 1876. godine Srbija i Crna Gora najavile su rat Osmanskom carstvu. Te su se dvije zemlje sporazumjele da će prva izvršiti aneksiju Bosnu a druga Hercegovine. Crna Gora je postigla određene ratne uspjehe, ali se Srbija osramotila i Osmanlije bi je bile ponovo osvojile da nije bilo Rusije, koja je ih je nagnala da u novembru potpišu primirje.

Godine 1877. Rusija je najavila rat Osmanskom carstvu. Na početku 1878. godine ruske jedinice su već bile nadomak Istanbula a Rusija je mogla diktirati uslove mirovnog ugovora, koji su mnogo više odgovarali njenim nego austrijskim interesima. Prema tom ugovoru (Sanstefanski mir) glavna štićenica Rusije na Balkanu, Bugarska, znatno se proširila i stekla gotovo potpunu samostalnost. Bosna će ostati u Osmanskom carstvu.

U julu 1878. godine europske velesile sastale su se na Berlinskom kongresu da izmijene mirovni ugovor sklopljen u San Stefanu i predlože nove geografske karte. Berlinski kongres ne samo da je sveo Bugarsku na razumne granice, nego je i najavio da će Bosnu i Hercegovinu, koja je teoretski još bila pod osmanlijskom vlašću, zauzeti Austro-Ugarska.

Dotle su Hadži Loju objeručke prihvatili vodeći pravoslavni sveštenici. Josef Koetschet poslije je zapisao: "Arhimandrit Sava Kosanović i pop Risto Kanta-Novaković, obojica odjeveni kao hajdučke harambaše, s kuburama i

jataganima za pojasom, stali su na čelo gomile raspjevanih srpskih momaka. "Na dan 2. augusta održana je parada muslimanskih dobrovoljaca zajedno sa kršćanskom legijom, koja se uglavnom sastojala od pravoslavnih, sa svega nekolicinom katolika". Lojine prilično loše organizovane jedinice u raznim dijelovima zemlje brojale su oko 40 000 ljudi. S druge strane, Austrijanci su imali 82 000 vojnika.

16. augusta Austrijanci su nanijeli težak poraz bošnjačkoj vojsci u bici kod Klokota, nedaleko od Viteza, a 18. augusta stigli su do predgrađa Sarajeva. Sutradan ujutro u 6 i 30 počeli su artiljerijski napad ,a do 13 i 30 grad je bio osvojen. Vojska je nastavila napredovati kroz Hercegovinu i Novopazarski sandžak tokom augusta i septembra, a do 20. oktobra zauzeta je cijela Bosna i Hercegovina.

Bosna i Hercegovina pod Austro-Ugarskom (1878-1914)

U aprilu 1879. godine sklopili su sa osmanskim vlastima licemjeran sporazum, u kojem su neke klauzule bile poluistine, a neke čiste neistine. Sporazumjeli su se da sam "čin aneksije" neće "dovesti u pitanje vrhovnička prava Njegova Carskog Veličanstva Sultana." Problem kome da se Bosna dodijeli na upravljanje, Austriji ili Ugarskoj, bio je riješen tako da se Bosna proglasi krunskom zemljom, što je značilo da njome neće vladati ni Austrija ni Ugarska, odnosno da će vladati obje istovremeno.

Mlado-turska revolucija odigrala se 1908. godine. Neko vrijeme činilo se da će u Istanbulu zavladati novo uređenje, koje bi moglo ponovo istaknuti pravo Osmanlija na Bosnu i ponuditi Bosancima demokratskiji ustav od onoga koji je vrijedio pod austrougarskom vlašću. Barun Von Aerenthal djelovao je munjevito proglasivši 5. oktobra 1908. godine potpunu aneksiju Bosne i Hercegovine.

Na kraju Austro-Ugarska i Osmansko carstvo u februaru 1909. godine sklapaju ugovor prema kojem Austro-Ugarska stiče puno pravo nad Bosnom i Hercegovinom, ali se i obvezuje da će se povući iz Novopazarskog sandžaka, da će garantovati punu vjersku slobodu bosanskim muslimanima i platiti Istanbulu dva i po miliona osmanlijskih funti.

Vrenje srpskog nacionalizma izazvano aneksijom proširilo se na dijelove bosanskohercegovačkog pravoslavnog stanovništva - ili bar medu više stotina đaka i studenata. U Hrvatskoj je takođe jačalo raspoloženje protiv Austro-Ugarske, a u periodu između 1907. i 1910. godine sve je više zadobivalo oblik saradnje sa Srbima u kovanju planova da se osnuje zajednička južnoslavenska država. Nevjerovatno nezgrapan izraz tog novog stava bilo je ime studentske organizacije koja je djelovala na univerzitetima izvan Bosne, a čiji predsjednik je bio mladi bosanski pisac, Ivo Andrić: "Hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski ili jugoslavenski napredni omladinski pokret".

Zbog dramatičnih događaja koji su se desili istočno i južno od Bosne i Hercegovine 1912. godine, ljudi su izašli na ulice. U oktobru su Crna Gora i Srbija najavile rat Osmanskom carstvu i, uz pomoć Bugarske i Grčke, istjerale osmanlijske snage iz Novopazarskog sandžaka, s Kosova i iz Makedonije. Brzina i razmjeri srpskih i crnogorskih pobjeda u Prvom balkanskom ratu izazvali su veliko uzbuđenje među antihabsburškim aktivistima u Bosni i Hrvatskoj. Mnogi članovi "Mlade Bosne" pohrlili su da služe kao dobrovoljci u srpskoj vojsci; medu njima je bilo čak i muslimanskih mladića.

U proljeće 1913. godine zaoštrili su se odnosi između Austro-Ugarske i Srbije. Srbija je osvajanjima gotovo udvostručila veličinu svojih teritorija, a kad bi se domogla i dijela albanske obale (kao što je i namjeravala), mogla bi ugroziti strateške interese Austro-Ugarske na Jadranu. Neposredna kriza je prošla kad je Prvi balkanski rat okončan 30. maja Londonskim ugovorom o miru. Nakon toga su se pobjednici saveznici borili među sobom u Drugom balkanskom ratu u junu i julu.

Tako je postavljena scena za velike ljetne manevre austrougarske vojske u Bosni 1914. godine i za dolazak u inspekciju nadvojvode Franje Ferdinanda, nasljednika habsburškog prijestolja i generalnog inspektora oružanih snaga Carstva. Njegova posjeta Sarajevu je nevjerojatno glupo predviđena za dan 28. juni, Vidovdan, na godišnjicu Kosovske bitke i stoga najsvetiji dan u mističnom kalendaru srpskog nacionalizma.

"Kud sam gađao, ne znam," rekao je poslije Princip istražnom sucu. "Ali znam da sam gađao u prestolonasljednika. Mislim da sam opalio dva puta, možda i više, jer sam bio uzbuđen. Da li sam pogodio ili nisam, ne mogu reći, jer su me

istog časa ljudi počeli tući." Tačno nakon mjesec dana Austro-Ugarska je najavila rat Srbiji.

Rat i kraljevina: Bosna (1914-1941)

Istoričari se još spore oko toga je li atentat bio posljedica srpskog nacionalizma ili jugoslavenstva, srpskih tajnih društava ili obične lokalne inicijative. Mnogi Bosanci su vrlo brzo zaključili na kome leži krivica: uvečer 28. juna 1914. godine izbile su u Sarajevu antisrpske demonstracije i neredi, pri čemu su uništeni srpski dućani i kuće. Novi reis-ul-ulema, Džemaludin Čaušević, javno je protestovao protiv tog čina i lično uzeo u zaštitu nekoliko Srba. Neki vodeći bosanski Srbi također su osjećali da se moraju osloboditi bremena srpske krivnje, pa su se obratili vlastima, kad je izbio rat, da ih pošalju na prvu liniju protiv Srbije kako bi dokazali svoju privrženost caru. Istoričari su obično tvrdili da je rat izazvalo nešto tako bezlično kao što je "međunarodni poredak", ali se sad uglavnom slažu da je Njemačka svim silama nastojala doći do rata kako bi zadala odlučan udarac sve većoj prevlasti Rusije. Austro-Ugarska je ipak bila neodlučna jer se isto toliko bojala da se u rat ne uplete Rusija (kao zaštitnica Srbije). Iako je u austrougarskoj vladi bilo ministara koji su željeli da se poduzme kaznena akcija protiv Srbije, oni nisu ozbiljno pomišljali na širenje teritorija na Balkanu. Naprotiv, ugarski ministar Tisza izričito je zahtijevao da se ne vrši aneksija srpskog teritorijia. Čak i kad je u periodu između 1906. i 1913. godine Austro-Ugarska razmatrala rat protiv Srbije, ona uopšte nije znala šta bi učinila sa tom zemljom ako je osvoji. A Srbija, iako je očito željela da se domogne Bosne, nije uopšte pomišljala na to da bi ikada mogla u ratu pobijediti Austrougarsko carstvo. Stoga je u tom balkanskom kontekstu bilo jakih razloga za neprijateljstvo, ali nije bilo dovoljno razloga za rat. Bez njemačkog pritiska, atentat u Sarajevu vjerojatno ne bi bio izazvao ni ozbiljniji balkanski rat, a kamoli rat u koji će biti uvučene sve svjetske velesile.

Među austrougarskim vojnicima bilo je i mnogo muslimana i katolika, a medu ovim zadnjim bio je i mladi poluhrvat, poluslovenac po imenu Josip Broz - poslije poznatiji pod nadimkom Tito. Godine 1914. austrougarska vojska je dva puta potisnuta sa srpskog tla, uz velike gubitke na obje strane. Srbija je izdržala sve do kasnog ljeta 1915. godine. Tada je novu ofanzivu protiv nje poveo njemački general Von Mackensen, a u rat je stupila i Bugarska, na strani Austro-Ugarske i

Njemačke. Srpska vojska započela je svoje epsko povlačenje, uz velike ljudske žrtve, preko planina na sjeveru Albanije do obala Jadranskog mora. Oni koji su preživjeli to povlačenje na kraju su se pridružili savezničkim vojnim snagama koje su se borile u Solunu. Odatle su se u jesen 1918. godine probili kroz Makedoniju i Srbiju, ponovo 1. novembra osvojili Beograd i produžili napredovati u Bosnu i Vojvodinu. Srbi iz istočne Bosne preseljeni su silom u zapadnu iz straha od petokolonaša, a otprilike 5 000 srpskih porodica protjerano je preko granice u Srbiju i Crnu Goru.

30. maja 1917. godine Korošec je sa nekoliko svojih kolega izdao deklaraciju kojom je pozvao na ujedinjenje "sve zemlje u Monarhiji koje naseljavaju Slovenci, Hrvati i Srbi". Ta "Majska deklaracija" snažno je odjeknula u Bosni i mnogi tamošnji srpski i hrvatski političari pristali su uz nju. Srbi su pozdravili uključivanje Srba u taj prijedlog, i smatrali su to nečim što je najbliže jugoslavenskoj državi koja bi se mogla ostvariti pod austrougarskom kapom.

Kad su dvojica vodećih muslimanskih političara, Šerif Arnautović i Safvet-beg Bašagić, posjetili cara u augustu 1917. godine, oni su zatražili bosansku autonomiju u sklopu Ugarske. Iako je sam Safvet-beg Bašagić bio u svojim opštim stavovima bio toliko blizak Hrvatima da je malo kasnije stao na pozicije "Velike Hrvatske". Međutim, bilo je mnogo muslimana koji su čak i autonomiju u sklopu Ugarske smatrali nedostojnim kompromisom, pa bi radije bili ušli u zasebnu jugoslavensku državu. Među njima je bio i reis-ul-ulema Čaušević, koji je monsinjoru Koroščcu 1917. godine rekao da mu je dozlogrdilo živjeti pod Osmanlijama i Švabama.

1918. godine Mehmed Spaho se gorko požalio na postupanje s narodom. Upravo dobrim dijelom i zbog toga mnogi muslimani u Bosni i Hercegovini bili su skloni stvaranju jugoslavenske države. U oktobru je u Zagrebu održan sastanak "Narodnog vijeća". Bosanski izaslanici koji su učestvovali na njemu vratili su se u Sarajevo i osnovali svoje Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. 29. oktobra Hrvatski sabor službeno je ukinuo vladavinu Habsburgovaca u Hrvatskoj i prenio vlast na Narodno vijeće, te je ujedno proglasio novu nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Ovo je najavilo i neposredno stvaranje jugoslavenske države a ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom očekivalo se za koji dan.

1. novembra Sarkotić je pozvao vojne komandante i članove Narodnog vijeća i saopštio im da podnosi ostavku. Nakon dva dana osnovana je "Prva

narodna vlada Bosne i Hercegovine". Prva posljedica propasti Austro-Ugarske bilo je izbijanje opšte anarhije i seljačkih pobuna. Najgore je bilo u sjevernoj Hrvatskoj gdje su opljačkani mnoga imanja i pokradena stoka. Kad se to počelo događati i u Bosni, najčešće žrtve takvih pljački bili su muslimani jer je veći dio imanja bio u njihovim rukama. U martu 1919. godine reis-ul-, Džemaludin Čaušević, izjavio je jednom francuskom novinaru da je pobijeno 1 000 muslimana, da je 76 žena spaljeno i da je 270 sela poharano uz pomoć, pasivnu ili aktivnu, srpskih jedinica.

Kad su u novembru 1920. godine, u cijeloj Jugoslaviji, održani izbori za ustavotvornu skupštinu koja će odlučiti o budućoj strukturi jugoslovenske države, Spahina stranka osvojila je gotovo sve muslimanske glasove u Bosni i Hercegovini i na taj način stekla pravo na 24 zastupnička mjesta u skupštini. Spahi je najviše bilo stalo do toga da ublaži udarac agrarnih reformi zadan muslimanima. Druga stvar za koju se Spaho zauzimao u Ustavotvornoj skupštini bila je očuvanje regionalno-administrativnog identiteta Bosne i Hercegovine. U tome je donekle uspio, iako je paradoksalno što je zauzvrat morao podržati centralistički ustav koji su predlagali srpski političari. ("Vidovdanski ustav" izglasan 28. juna 1921. godine na Vidovdan) Međutim, alternative gotovo da nije ni bilo zato što je vođa glavne hrvatske stranke glupo povukao sve svoje poslanike iz skupštine. I stoga, kad je cijeli jugoslovenski teritorij ponovo podijeljen na 33 "oblasti", granice Hrvatske nestale su sa karte, ali su granice Bosne i Hercegovine očuvane - zapravo je šest bosanskih oblasti tačno odgovaralo šest Kreise (ili okruga) u Austro-Ugarskoj, koji su se opet bazirali na sandžacima iz posljednjeg perioda osmanlijske vladavine. Zahvaljujući Spahinim nastojanjima, Bosna i Hercegovina bila je jedini konstitutivni element Jugoslavije koji je na taj način očuvao svoj identitet.

Jedan je promatrač 1920. godine bio iznenađen velikim brojem muslimana koji studiraju na univerzitetima i visokim školama. Dotle su obične, neškolovane muslimanke poticali da se zaposle u sarajevskim tvornicama kao radnice - što je bilo nezamislivo u strogim muslimanskim sredinama u to doba. Novinar John Gibbons pribilježio je 1930. godine da se muslimani izdvajaju na sarajevskim ulicama svojom tradicionalnom nošnjom. "Meni je ipak bilo najčudnije od svega," dodao je, "kako se oni svi skupa tako savršeno slažu jedni s drugima." Tri godine prije toga slično je mišljenje iznio i jedan američki autor: "Ovdje čovjek može vidjeti bosanskog seljaka pravoslavne vjere kako ubacuje milostinju u šoljicu slijepog muslimana koji čuči i svira na gusle pred ulazom u džamiju. Gledajući one mirne male prodavaonice u kojima se poslovno druže kršćani, muslimani i Židovi,

a svaki od njih poslije odlazi svojim putem u katedralu, džamiju ili sinagogu, upitao sam se nije li tolerancija ipak jedna od najvećih ljudskih vrlina." Glavna je prijetnja toleranciji dolazila, kao i mnogo puta u bosanskoj povijesti, izvana. U dvadesetim godinama je sve više rasla nerazriješena politička napetost između unitarista i njihovih protivnika.

1928. godine kralj Aleksandar pokušao je u prvi mah riješiti krizu i osnovati novu vladu na čelu s Koroščem. Ali je onda, u januaru 1929. godine, kralj poduzeo drastičniju akciju, suspendovao ustav i uspostavio centraliziranije političko uređenje od svega što su srpski političari do tada uopšte pokušali sprovesti u djelo. Prva simbolična promjena bila je najava da će se država ubuduće zvati "Jugoslavija" – ime koje je zvučalo mnogo jedinstvenije nego "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca". Aleksandar je želio izbrisati sa karte stare regionalne identitete, pa je izvršio sasvim novu podjelu jugoslovenskog teritorija na devet banovina. Bosna je razdijeljena na četiri banovine: Vrbasku, u koju je uključen i dio Hrvatske, Drinsku, u koju je uključen i veliki dio Srbije, Zetsku, koja se sastojala uglavnom od Crne Gore, i Primorsku, koja je obuhvatila i dio dalmatinske obale. Prvi put za više od četiri stotine godina Bosna nije više bila jedinstvena cjelina. Niko nije bio zadovoljan tim promjenama, pa čak ni srpski političari, koji su bili razočarani što su im kraljevskim pučem "potkresana krila". Ante Pavelić emigrirao je i počeo, uz Mussolinijevu potporu, organizovati ustaški pokret koji će se boriti za nezavisnost Hrvatske.

Nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. godine došlo je do blagog popuštanja sustava kraljevske autokracije. Novi regent, knez Pavle (koji je zastupao jedanaestogodišnjeg prestolonasljednika Petra), pustio je Mačeka iz zatvora, raspisao 1935. godine nove izbore i povjerio mladom srpskom političaru Milanu Stojadinoviću da sastavi kompromisnu vladu. Stojadinović je od poznatih političara uključio u vladu jedino Korošca i Spahu.

Najveća rušilačka snaga u jugoslovenskoj politici tih godina bio je srpski nacionalizam: Srbi su, podsticani Pravoslavnom crkvom, žestokim demonstracijama uspjeli spriječiti sklapanje "konkordata" između Jugoslavije i Vatikana 1937.godine. 3. februara 1939. godine jedan od Stojadinovićevih srpskih ministara u vladi održao je u Skupštini govor u kojem je istakao superiornost Srba nad Hrvatima i Slovencima izjavivši: "Politika ovog doma i ove vlade bit će uvijek srpska." Mehmed Spaho zatražio je od Stojadinovića da demantira tu izjavu, ali je

Stojadinović šutio. Te je večeri Korošec organizovao dogovor peterice ministara da u znak protesta podnesu ostavke, među njima i Spaho, srpski ministar Dragiša Cvetković i Džafer Kulenović, koji je bio Spahin zamjenik u Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji. Ta je akcija omogućila knezu Pavlu da smijeni Stojadinovića i imenuje na njegovo mjesto Dragišu Cvetkovića.

Hitler je osvojio Čehoslovačku, a njegov pristalica, Ante Pavelić u Italiji je sve otvorenije zahtijevao komadanje Jugoslavije. U aprilu 1939. godine započeli su pregovori između Cvetkovića i Mačeka, kojima je cilj bio da se ponovo stvori nacionalni teritorij Hrvatske i da se Hrvatskoj dodijeli određena politička vlast. Prvo u čemu su se ta dvojica složila bilo je ujedinjenje dvije glavne hrvatske banovine, Savska i Primorska (u koje su bili uključeni i neki dijelovi Bosne i Hercegovine), zajedno s dubrovačkom oblasti, a da se stanovnici preostalog dijela Bosne i Hercegovine "izjasne plebiscitom žele li se pridružiti Hrvatskoj ili Srbiji". Konačni cilj bio je stvaranje trojne federativne države Srbije, Hrvatske i Slovenije. Ali knez Pavle nije htio prihvatiti takvu državnu tvorevinu, pa je održana nova runda pregovora. Ovaj put su još neki dijelovi bosanskoherccgovačkog teritorija dodijeljeni Hrvatskoj - među njima i Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Umjesto trojne države, u novoj tvorevini samo će Hrvatska postati posebna banovina sa svojim saborom, a ostatak Bosne i Hercegovine bit će i dalje podijeljen na dvije postojeće ali smanjene banovine,Vrbasku i Drinsku. Takav je plan napokon prihvaćen "Sporazumom" u augustu 1939. godine.

1940. godine sile Osovine vršile su sve jači pritisak na Jugoslaviju. Svjetsko javno mnijenje bilo je šokirano padom Francuske i ogorčeno napadom Italije na Grčku. S obzirom da se Treći Reich već graničio sa Jugoslavijom (nakon aneksije Austrije), a Velika Britanija nije mogla nikome pružiti nikakvu zaštitu na Balkanu, jugoslovenski političari su se osjećali dužnim usvojiti politiku popuštanja. Knez Pavle i njegova vlada odolijevali su više mjeseci njemačkom navaljivanju da pristupe Trojnom paktu, ali kad je početkom marta 1941. godine i Bugarska pristupila Trojnom paktu, zaključili su da se ne mogu više opirati. Jugoslovenski državnici potpisali su pakt u Beču 25. marta 1941. godine. Dan nakon njihovog povratka u Beograd, oni i knez Pavle skinuti su sa vlasti i uspostavljena je nova vlada nacionalnog jedinstva u koju su ušli i hrvatski vođa Vladko Maček i nekoliko bivših ministara.

Nakon deset dana, 6. aprila, Luftwaffe je izvršila prvi u nizu od teških vazdušnih napada na Beograd. U Jugoslaviju su prodrle njemačke, talijanske, bugarske i mađarske jedinice. Nakon rata koji je potrajao jedanaest dana, jugoslovenska vojska predala se njemačkoj Vrhovnoj komandi.

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)

Istorija Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je istorija više ratova naslaganih jedan na drugi. Prvi je, naravno, bio početni rat koji su Njemačka i Italija povele protiv Jugoslavije. Neki dijelovi teritorija su pripojeni: polovinu Slovenije prigrabila je Njemačka, drugu polovinu Slovenije i nekoliko dijelova Dalmacije Italija, a neka druga područja Mađarska, Bugarska i Albanija, koja je bila pod talijanskom vlašću. Komadanje Srbije imalo je kazneni značaj, ali je glavni cilj bilo pokoravanje i nadzor. Poseban rat su vodili hrvatski ekstremisti protiv srpskog stanovništva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, s jedne strane agresivan, a s druge strane katkad i rat surovih odmazdi. I posljednji je bio rat između dvije glavne organizovane snage otpora kojima su se Srbi iz tih krajeva pridružili: četnika i partizana predvođenih komunistima.

Međutim, treba razlikovati Srbiju od NDH. U NDH je vjerojatno tačno da su se Srbi koji su se na samom početku rata uključili u četničke redove mahom odlučili na taj korak iz potrebe da odbrane sebe i lokalno srpsko stanovništvo od ustaških akcija. Međutim, postojale su i vrlo jake veze između predratnih srpskih nacionalističkih organizacija u Bosni i Hrvatskoj, koje su imale svoje vlastite antihrvatske i antimuslimanske ciljeve.

U njemačkoj okupacionoj zoni u NDH, neke četničke jedinice su i dalje pružale otpor i njemačkim i ustaškim snagama, ali su se druge nagodile s ustaškim vlastima i poduzimale zajedničke vojne operacije protiv partizana (odustavši od akcija protiv Nijemaca) u zamjenu za obustavu ustaških akcija protiv lokalnih Srba. Uprkos tome, sile Osovine na najvišim nivoima i dalje su uopšteno smatrale četnike nepijateljskim snagama. 16. februara 1943. godine Hitler je pisao Musoliniju: "Ako komunisti i četnici ne budu razoružani...svakako će se otpor pojačati u slučaju (anglo-američke) invazije." Musolini mu je 9. marta odgovorio: "Potpuno se slažemo u mišljenju da su i četnici i partizani neprijatelji Osovine" (Roberts, Tito, Mihailović i Saveznici, str. 104-105).

Kad se govori o ukupnom broju žrtava u Jugoslaviji u te četiri godine, nemoguće je razmrsiti sve niti. Ipak, jasno je da je najmanje **milion ljudi izgubilo živote**, a vjerojatno su **većina njih bili Jugosloveni koje su pobili sami Jugosloveni**. 10. aprila 1941. godine, još prije nego što je završio njihov Blitzkrieg, Nijemci su proglasili novu "Nezavisnu Državu Hrvatsku" (poznatu po svojim inicijalima kao NDH), u koju je ušla čitava Bosna i Hercegovina koja nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije zone vojne okupacije, njemačku i talijansku. Linija razdvajanja presijecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka. Nijemci su, na Musolinijev prijedlog, pozvali Antu Pavelića da vlada u NDH kao Führer. Prvi antižidovski zakon u NDH donesen je već 18. aprila 1941. godine. Dvanaest dana kasnije proglašena su tri osnovna zakona nove države: zakon o državljanstvu, zakon o rasnom identitetu i zakon o "zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda".

U junu su u NDH počele masovne internacije Jevreja. U Srbiji, u kojoj je u augustu na vlast doveden kvisling general Nedić, koji nije bio fanatik ali je bio vrlo spreman na saradnju, počelo je masovno hapšenje Židova nešto kasnije, ali je do kraja 1941. godine većina Židova i u jednoj i u drugoj državi bila u koncentracionim logorima. Lokalna policija učestvovala je u tim masovnim hapšenjima i u Srbiji i u NDH. Sve sinagoge u Bosni i Hercegovini su opljačkane, a neke od njih su do temelja porušene. Izračunato je da je u Bosni i Hercegovini od 14 000 Židova do kraja rata pobijeno njih 12 000.

U junu je došlo do masovnog hapšenja Srba u Mostaru - na stotine ih je pobijeno i bačeno u Neretvu. Slična zvjerstva počinjena su i u mnogim drugim mjestima u NDH, pa i u bosanskim gradovima Bihaću, Brčkom i Doboju, a uništena su i čitava srpska sela u okolini Sarajeva. U julu su se čak i Nijemci požalili na brutalnost tih akcija. Srpski seljaci, u kraju oko Nevesinja, digli su se u junu 1941. godine na ustanak, istjerali ustaše i uspostavili privremeni "oslobođeni teritorij", spojen sa sličnim područjem organiziranog otpora u Crnoj Gori. Zatim su se obrušili na svoje komšije, hrvatske i muslimanske seljake, čiju su pasivnost pod vladavinom NDH smatrali saradnjom. Tako su pobili više od 600 muslimana u Bileći i okolini, južnom dijelu Hercegovine, a u julu i augustu ubili su oko 500 muslimana u okolini Višegrada. Sredinom augusta jedan komunistički organizator ustanka pisao je iz Sarajeva da su u mostarskom kraju "ustanici poharali muslimanska sela i time okrenuli sveukupno muslimansko stanovništvo protiv sebe". Genocidna politika NDH natjerala je na hiljade bosanskih Srba da pristupe,

gdje god su mogli, jednom od organiziranih pokreta otpora. Na bosanskohercegovačkom tlu djelovala su dva takva pokreta. Prvi je predvodio pukovnik jugoslovenske vojske Draža Mihailović, monarhist, anglofil i stručnjak za gerilsko ratovanje, koji se zatekao u Bosni kad su Nijemci prodrli u Jugoslaviju. Sa ostacima svojih ljudi on se zaputio na istok, do brdovitog kraja Ravne gore na zapadu Srbije, gdje je smjestio svoj štab.

Druga organizacija, "partizani" predvođeni komunistima, imala je sasvim drukčije ciljeve. Komunistička partija bila je gotovo nevidljiva na jugoslovenskoj političkoj sceni između dva rata jer je tokom dužeg dijela tog perioda bila službeno zabranjena. Godine 1940. imala je u cijeloj zemlji tek nešto više od 6000 članova. Njen vođa Tito bio je odan Staljinu pa je tako preživio čistke u Moskvi.

U roku od nekoliko dana nakon njemačkog napada na Rusiju, Tito je u junu 1941. godine isplanirao oružani otpor okupatoru, kojim će ne samo istjerati Nijemce iz Jugoslavije, nego i provesti društvenu revoluciju i prigrabiti vlast da poslije rata udari temelje komunističkoj državi.

Iako su improviziranom saradnjom lokalnih seljaka, četnika i partizana privremeno oslobođena velika područja Crne Gore, Bosne i zapadne Srbije krajem ljeta i u jesen 1941. godine, ipak nije nikakvo čudo što dugoročna saradnja ove dvije organizacije nije bila moguća. Već je došlo do nekoliko sukoba među njima prije nego što je njemačka ofanziva, u zimu te iste godine, razbila Mihailovićeve snage u Srbiji i natjerala partizane da se povuku u planine jugoistočne Bosne.

"Zemaljsko antifašističko vijeće narodog oslobođenja Bosne i Hercegovine" 1943. godine spominje "predstavnike srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda", ali je iste godine na zasjedanju "Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije", koje je udarilo temelje federativnoj Jugoslaviji, odbačena ideja da su muslimani narod. Plan koji je predložio Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet "nacionalnih republika" za pet jugoslovenskih "naroda" (Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce, Makedonce). Bosna je trebala biti posebna jedinica, ali ne republika, nego samo autonomna pokrajina. Tada je došlo do natezanja između srpskih delegata koji su željeli da se Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji, i bosanskohercegovačkih, koji su tražili ravnopravan status sa ostalim republikama. Napokon je napravljen kompromis prema kojem će Bosna i Hercegovina imati republički status, ali će biti rečeno da je to republika nastanjena "dijelovima srpskog i hrvatskog naroda, kao i bosanskohercegovačkim muslimanima."

Titovom strategijom dominirao je rat protiv četnika. Pošto je krajem 1941. godine pobjegao iz Srbije u Foču i okolinu u jugoistočnoj Bosni, Tito je najviše brinuo što je središnju Srbiju i Sandžak morao prepustiti četnicima. Četničke snage uskoro su zavladale i Crnom Gorom i dijelovima istočne Hercegovine, gdje su lokalni komandanti sklopili sporazume o saradnji sa talijanskim okupatorima.

Partizani su stekli veliku prednost pred četnicima kad su Talijani u septembru 1943. godine kapitulirali pa su velike količine talijanskog oružja i vojne opreme pale u partizanske ruke. Tada su pojedini Mihailovićevi lokalni komandanti počeli otvoreno sarađivati s Nijemcima. Godine 1944. Saveznici su povećali svoju pomoć Titu, a njegove snage su brojno porasle kad je zbog opšteg sloma ustaškog režima popunio svoje redove nezadovoljnim Hrvatima i muslimanima, kao i Srbima. U ljeto te iste godine Nijemci su se počeli povlačiti iz bivše Jugoslavije. Tito je od Saveznika dobio velike količine oružja ne bi li onemogućio njemačko povlačenje, ali je njegov glavni cilj bio da osigura pobjedu u građanskom ratu. U septembru su Saveznici nagovorili kralja Petra da pozove sve Jugoslovene da podrže Tita. Krajem te godine sovjetske snage zauzele su veći dio istočne, srednje i sjeverne Srbije. Time je bila osigurana komunistička vladavina u Jugoslaviji poslije rata.

Nije teško razumjeti držanje bosanskih Hrvata i bosanskih Srba u ove četiri ratne godine. Prvi su se držali jednako kao i Hrvati u Hrvatskoj: manjina je aktivno podržala ustaše, a većina je u početku podržala stvaranje NDH, ali se sve više razočaravala tako da je 1943. i 1944. godine velik broj njih pristupio partizanima. Bosanski Srbi su ubrzo bili natjerani da se suprotstave ustaškoj državi i vojnoj okupaciji Sila osovine. Partizanska vojska je u tri navrata provela po nekoliko mjeseci na jednom mjestu, primajući u svoje redove nove borce, a sva tri puta bilo je to na teritoriju Bosne. Mihailovićevi četnici su također regrutovali bosanskohercegovačke Srbe, naročito u dolini rijeke Drine u istočnoj Bosni i na graničnom području između Hercegovine i Crne Gore.

U drugoj polovini 1941. godine, kad je već bilo lahko partizane politički i vojno razlikovati od četnika, muslimani su počeli stupati u Titovu vojsku. Prva muslimanska partizanska jedinica tzv. Mujina četa, osnovana je nakon augusta 1941. godine, a do decembra je prerasla u bataljon. U zimu 1941. godine, tokom Titova boravka u Foči, osnovana je još jedna jedinica muslimanskih mladića, a početkom 1942. godine muslimani su stupali i u partizanske bataljone u okolini

Zenice i u Hercegovini. Tokom te godine osnovane su i druge muslimanske jedinice, a u decembru je formirana "Osma krajiška (muslimanska) brigada" pod komandom Osmana Karabegovića.

Međutim, u isto vrijeme, dok su lokalni četnički komandanti dozvoljavali svojim ljudima da napadaju muslimanska sela, četnici su se službeno obraćali muslimanima za podršku. U mnogim dijelovima jugoistočne Bosne i Hercegovine, četnici i druge lokalne srpske jedinice pobile su na hiljade muslimana tokom zime između 1941. i 1942. godine i u ljeto 1942. godine. Najveći pokolji desili su se u okolini Foče i Čajniča gdje su najmanje 2000 muslimana pobile jedinice pod komandom lokalnog četničkog komandanta Zaharija Ostojića u augustu 1942. godine, a u februaru 1943. godine pobijeno ih je više od 9000, od kojih su 8000 bili stariji ljudi, žene i djeca.

Na nekim drugim područjima muslimani i četnici su čak i sarađivali. Takva jedna muslimansko-četnička grupa u okolini Zenice uputila je u maju 1942. ovakvu poruku Nijemcima: "Uklonite ustaše iz Bosne pa ćemo mi muslimani i Srbi napraviti ovdje red za dvije sedmice." Najaktivniji pročetnički muslimani bili su dr. Ismet Popovac, koji je bio načelnik Konjica, i Fuad Musakadić, bivši šef policije u Sarajevu. Popovac je ponudio Mihailoviću da će za njega regrutovati muslimane. Takvu ideju su zagovarali još neki prosrpski i antikomunistički muslimani u više bosanskih gradova. U decembru 1943. godine računalo se da oko 8 posto MihaiIovićevih vojnika čine muslimani – njih 4000 ili nešto više. Sam Popovac predvodio je napad kojim je "oslobođeno" jedno muslimansko selo u januaru 1943. godine. Te iste godine, međutim, komunisti su zarobili i njega i Fuada Musakadića i strijeljali ih.

U oktobru 1942. godine postojala je i "Muslimanska dobrovoljačka legija" od oko 4 000 ljudi, koja se borila više protiv partizana nego protiv četnika, ali nije vjerovala ni ustaškim vlastima (od kojih je ipak primala oružje), nego je nastojala pregovarati direktno s Nijemcima. Slična ali još samostalnija jedinica, osnovana je u Cazinskoj krajini u zapadnoj Bosni (nedaleko od Bihaća) u ljeto 1943. godine. Predvođena bivšim partizanom Huskom Miljkovićem i sastavljena uglavnom od demoraliziranih nekadašnjih partizana i dezertera iz jedinica lokalne odbrane, ta jedinica imala je osam kompletnih bataljona i vladala je velikim područjem.

Mnogim muslimanskim političarima činilo se da je jedino rješenje za Bosnu neka vrsta autonomije. A jedini način da se to postigne bio je da se obrate direktno

Nijemcima, koji su to mogli ostvariti. Odatle je potekao i onaj famozni "Memorandum" koji su bosanski muslimani uputili Hitleru u novembru 1942. godine. Osim hvalisanja gotskim porijeklom, u njemu se autori žale na ustaške pokolje muslimana i zahtijevaju da se stane na kraj ustaškom djelovanju u Bosni i Hercegovini. Da bi se zemlja zaštitila, zatraženo je odobrenje da se proširi Muslimanska dobrovoljačka legija, i predloženo, radi umirenja Nijemaca, da Legija bude pod direktnim njemačkim nadzorom. Zahtjev, autonomija Bosne i Hercegovine, Nijemcima je bio neprihvatljiv jer su znali da bi time nanijeli nepodnošljivu uvredu Zagrebu. 1943. godine Himmler je predložio da se jedna divizija sastavi samo od bosanskih muslimana. Prijedlog je prihvaćen, uprkos oštrim protestima iz Zagreba.

Princip stvaranja SS divizija od "dobrovoljaca" iz okupiranih zemalja bio je već provjeren u praksi. Tako su nastale njemačke divizije u Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj i Danskoj. Muslimanska divizija postala je 13. SS divizija i dobila popularno ime "Handžar divizija" prema tradicionalnom oružju iz te regije, turskom bodežu koji može biti zakrivljen kao jatagan. Regrutovanje je počelo u aprilu 1943. godine, a Nijemci su iskoristili boravak pronjemačkog Velikog muftije iz Jeruzalema u Sarajevu da pozove muslimansku ulemu na suradnju u tom poslu (Veliki muftija El Huseini bio je odavno poznat po svojoj silnoj mržnji prema Britancima. Nakon Balfourove deklaracije o Palestini 1917. godine pozvao je sve Arape da osnuju arapsko-muslimansko-njemački savez protiv britanske politike.). Neki od bosanskih muftija i imama pomogli su tu regrutaciju, a svaka jedinica u diviziji dobila je mladog muftiju za duhovnog savjetnika; oficiri su, međutim, bili gotovo svi čistokrvni Nijemci. Do kraja aprila regrutovano je 12 000 mladića, a divizija je na kraju brojala 21 000 boraca.

Bosanski muslimani bili su razočarani jer su povjerovali da će ta divzija braniti njihove gradove i sela, a umjesto toga, regruti su u ljeto 1943. godine bili upućeni na dugotrajnu obuku u Njemačku i Francusku. Bosanski muslimani sve češće su se žalili kako ustaške jedinice napadaju njihove ljude. Mnogi muslimani počeli su osnovati lokalne odbrambene jedinice poznate pod nazivom "zeleni kadar". Ova organizacija imala je i svog političkog vođu, profesora Nešada Topčića.

Istovremeno su, međutim, muslimani sve više pristupali partizanskim redovima, privučeni stvaranjem "Šesnaeste muslimanske brigade", u septembru

1943. godine. Nakon brojnih zahtjeva za povratak Handžar divizije, Hitler ju je vratio u Bosnu u martu 1943. godine radi operacija za "održavanje mira". Divizija je raspoređena po sjevernoj i istočnoj Bosni (Tuzla, Gradačac, Brčko, Bijeljina i Zvornik), gdje je u proljeće i ljeto iste godine izvršila niz okrutnih odmazdi - ubistava i drugih zločina - nad srpskim stanovništvom. Ne zna se tačan broj žrtava, ali ih je svakako bilo na stotine, a možda i na hiljade.

Tito je postizao nove vojne uspjehe, a kad je u septembru osvojio Derventu, postavio je ultimatum svim hrvatskim i bosanskim jedinicama da pristupe partizanima, što je oko 2000 pripadnika Handžar divizije i uradilo. Kako su ustaše bile sve bezobzirnije u svojim pokušajima da zastraše muslimansko stanovništvo smaknućima po kratkom postupku, među muslimanskim vojnicima je sve više rasla nesklonost prema NDH. Handžar divizija naglo se počela raspadati, pa su u oktobru njemačke vlasti u Zagrebu obavijestile Berlin da ta divizija nije više sposobna vršiti vojne operacije. Na kraju 1944. godine rasformirane su sve SS jedinice koje su nastale u NDH.

Partizani su osvojili Sarajevo 6. aprila 1945. godine. Za dvije-tri sedmice cijela Bosna i Hercegovina bila je u njihovim rukama. 28. aprila imenovana je "narodna vlada" Bosne i Hercegovine. Većina muslimana pomirila se sa činjenicom komunističke vladavine. Umjesto da ih proguta Hrvatska (ustaško rješenje) ili Srbija (četnički plan), ponuđeno im je nekakvo neodređeno federalno rješenje u kojem će Bosna i Hercegovina i dalje opstati. Ali najviše su se radovali vremenu kada više neće biti klanja. Računa se da je oko 75 000 muslimana izgubilo živote u ratu, što iznosi 8,1 posto ukupnog stanovništva. To je veći postotak od postotka Srba koji su stradali u ratu (7,3 posto) i svih drugih naroda osim Jevreja i Roma. Muslimani su se borili za sve strane - ustaše, Nijemce, četnike, partizane - i bili su žrtve svih zaraćenih strana. Mnogi od njih bili su u hrvatskim i njemačkim logorima smrti, recimo u Jasenovcu, Baucenwaldu, Dachauu i u Auschwitzu. Oni nisu izazvali taj rat a najviše su se borili da se odbrane. Samo što ubijanju još nije došao kraj.

Bosna i Hercegovina u Titovoj Jugoslaviji (1945-1989)

Titu se često odaje veliko priznanje da je nakon Drugog svjetskog rata Jugoslaviji donio unutarnji mir i pomirenje. Međutim, Titu je vlast ipak bila važnija od pomirenja, a komunistička je u Jugoslaviji uspostavIjena uz vrlo visoku cijenu. Najpoznatiji primjer za tu tvrdnju je postupanje sa različitim ostacima protivpartizanskih snaga (i sa njima povezanim civilima) koji su se u aprilu i maju 1945. godine sklonili u Austriju pod Savezničkom komandom: sa slovenskim "belogardejcima", sa ustašama i domobranima, te sa jednim dijelom crnogorskih četnika. Britanci su ih na Titov zahtjev izručili partizanima. Većina ih je bila pobijena poslije povratka na jugoslovensko tlo. Računa se da je gotovo 250 000 ljudi izgubilo živote u masovnim strijeljanjima, marševima smrti i koncentracionim logorima 1945. i 1946. godine. U izvještaju jednog američkog službenika o situaciji u Jugoslaviji u februaru 1945. godine stoji i ovo: "Propaganda i organizirane "spontane" demonstracije, prisilni rad, samovoljno rekviriranje po kratkom postupku, hapšenja i kažnjavanja te mjere zastrašivanja isuviše podsjećaju ljude na okupaciju." Titova tajna policija, "Organizacija za zaštitu naroda" (OZNA), odlučno je zatvarala prave ili izmišljene političke neprijatelje. Prema Titovim vlastitim riječima, svrha OZNE bila je da"utjera strah u kosti onima koji ne vole ovakvu Jugoslaviju" - a takvih je bilo vrlo mnogo.

Kad je Staljin 1948. godine isključio Jugoslaviju iz Kominforma (organizacije koja je naslijedila Kominternu), jugoslovenski istoričari uskoro su počeli iznova pisati istoriju Jugoslavije ne bi li dokazali da je Tito oduvijek vodio nezavisnu, liberalnu i antistaljinističku politiku. Istina je, međutim, da je njemu prije raskida sa Sovjetskim Savezom, pa i nekoliko godina nakon toga, uzor koji je vjerno slijedio bila Staljinova politika. Čak je i jugoslovenski federativni ustav, proglašen u januaru 1946. godine bio vjerna kopija sovjetskog ustava donesenog desetak godina prije toga.

Jedna od najtipičnijih karakteristika tog perioda staljinističke politike bila je antireligiozna kampanja. Naročito grubo postupalo se sa Katoličkom crkvom zato što je dio njenog sveštenstva sarađivao sa ustašama u Hrvatskoj i Bosni. Pravoslavna crkva prošla je nešto bolje, iako je u prve tri-četiri godine izvršen snažan pritisak na njene institucije.

Što se islama tiče, čini se da su novi jugoslovenski vladari smatrali da on ima dva ozbiljna nedostatka: prvo, smatrali su da je islam vrsta religije koja ne

uključuje samo vlastita uvjerenja nego i društvene običaje, i drugo, da je nazadna i azijatska religija.

U ustavu iz 1946. godine stajao je, naravno, uobičajeni član prema kojem će Jugoslavija poštovati vjerske slobode, a crkva će biti odvojena od države. Međutim, u praksi je bilo drugačije. 1946. godine ukinuti su sudovi islamskog svetog zakona. 1950. godine donesen je zakon kojim je ženama zabranjeno nositi feredže. Iste godine zatvoren je posljednji mekteb, osnovna škola u kojoj su učenici stjecali temeljno znanje o Kur'anu, a podučavanje djece u džamijama nije bilo dopušteno. 1952. godine zatvorene su sve tekije u Bosni i Hercegovini i zabranjeni svi derviški redovi. Prema nekim izvještajima, muslimani koji su služili vojni rok ili radili u takozvanim dobrovoljnim radnim brigadama morali su jesti svinjetinu, a komunistički rukovodioci upozoreni su da ne smiju obrezivati sinove. Ukinuta su muslimanska kulturna i obrazovna društva "Gajret", "Narodna uzdanica" i druga. Dopušten je rad samo jednoj službenoj (od 1947. godine pod državnim nadzorom) islamskoj organizaciji, sa svega jednom, strogo nadziranom medresom za školovanje muslimanskih hodža. Zatvorena je i muslimanska štamparija u Sarajevu i do 1964. godine bilo je zabranjeno izdavati islamske udžbenike u Jugoslaviji.

Muslimanska zajednica već je pretrpjela velike štete u ratu: računa se da je u cijeloj Jugoslaviji uništeno ili teško oštećeno 756 džamija. Mnoge od njih su lokalnom inicijativom obnovljene, ali je 1950. godine u Bosni i Hercegovini još bilo 199 džamija van upotrebe, od kojih je jedne trebalo popraviti, a druge su komunističke vlasti poslije pretvorile u muzeje, skladišta ili čak štale. Mnoga muslimanska groblja pretvorena su u parkove ili gradilišta za poslovne i stambene zgrade. Posljednji udarac vakufima, čiji je imetak već bio osiromašen eksproprijacijom obradive zemlje, zadala je nacionalizacija nekretnina 1958. godine. Tako su nestale velike dobrotvorne fondacije koje su djelovale 400 i više godina, kao što je bila fondacija Gazi Husrev-begova iz tridesetih godina 16. vijeka. Opštii uslovi vjerskog života u Jugoslaviji popravili su se nakon 1954. godine, kad je izglasan novi zakon koji je svima garantovao vjersku slobodu.

Međutim, opšti službeni stav prema islamu izmijenio se krajem pedesetih i u šezdesetim godinama iz jednog posebnog razloga: jugoslovenska muslimanska zajednica postala je tada oružje Titove, tobože, "nesvrstane" vanjske politike. Otkrio je to na svom putovanju po Etiopiji, Indiji i Egiptu 1955. godine. Uskoro je nakon toga počeo držati govore ukojima je osuđivao podjelu svijeta na blokove, a

sljedeće godine, kad su Jugoslaviju zajednički posjetili Naser i Nehru, razradio je retoriku pokreta nesvrstanih. Uskoro je muslimanska vjerska pripadnost postala preporuka svakome ko se nadao napredovanju u jugoslovenskoj diplomatskoj službi. Sredinom šezdesetih istaknuti muslimanski diplomati iz Bosne i Hercegovine služili su uviše arapskih država i u Indoneziji, među njima i sin jednog bivšeg reis-ul-uleme.

Na prvom partijskom kongresu poslije rata utvrđeno je da se "Bosna ne može podijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što Srbi i Hrvati žive izmiješani na cijelom tom teritoriju nego i zato što je taj teritorij nastanjen i muslimanima, koji se još nisu izjasnili u nacionalnom smislu". "Izjasnili u nacionalnom smislu" znači ovdje da se nisu "izjasnili hoće li biti Srbi ili Hrvati".

U popisu stanovništva 1948. godine muslimani su imali tri opcije: mogli su se izjasniti kao Srbi muslimanske vjeroispovijesti, Hrvati muslimanske vjeroispovijesti ili kao"nacionalno neopredijeljeni". To je bosanskim muslimanima dalo priliku da pokažu koliko ne žele da budu posrbljeni ili pohrvaćeni: 72 000 njih izjasnilo se da su Srbi, 25 000 da suHrvati, a 778 000 izjasnilo se kao "neopredijeljeni". Na sljedećem popisu stanovništva, 1953. godine, ishod je bio sličan. Ovaj put službena politika promovisala je duh "jugoslovenstva". "Muslimanstvo" se uopšte nije spominjalo u popisu, ali su se ljudi mogli izjasniti i kao "Jugosloveni, nacionalno neopredijeljeni". U Bosni i Hercegovini bilo je takvih 891 800. Službena politika počela se mijenjati tek u šezdesetim godinama.

Nakon odlaska Srbina Đure Pucara sa mjesta šefa bosanske Partije 1965. godine, taj stav donekle je izmijenjen, a isključenjem Aleksandra Rankovića, Titovog nemilosrdnog šefa službe sigururnosti iduće godine, došlo je do opšteg ublažavanja politike prema nesrpskim narodima u cijeloj zemlji.

Prvi znak promjene pojavio se 1961. godine, kad su se ljudi u popisu stanovništva mogli izjasniti kao "Muslimani u etničkom smislu". Zatim je, 1963. godine, u preambuli bosanskohercegovačkog ustava, stajalo između ostalog: "Srbi, Hrvati i muslimani udruženi u prošlosti zajedničkim životom" - čime se podrazumijevalo, iako nije izričito rečeno, da Muslimane treba smatrati ravnopravnim narodom.

U materijalu pripremljenom za izbore funkcionara u Savezu komunista Bosne i Hercegovine 1965. godine nacionalnost pojedinaca navedena je

jednostavno kao "Srbin" ili "Hrvat" ili "Musliman". Ipak, ovo priznavanje Muslimana kao nacionalnosti još nije bilo službeno proglašeno, pa se određeni broj akademika i rukovodilaca (pod vodstvom profesora Muhameda Filipovića i uz pomoć partijskih funkcionara kao što je bio Atif Purivatra) i dalje zauzimao da se riječ "Musliman" kao oznaka nacionalne pripadnosti piše velikim početnim slovom "M", a ne više kao "musliman" u vjerskom smislu. U maju 1968. godine, na sjednici bosanskog Centralnog komiteta, izdano je saopštenje u kojem je stajalo da su Muslimani zaseban narod. Ovaj ustav prihvatila je i savezna vlada, uprkos žestokim prigovorima srpskih nacionalista u Beogradu među komunistima kao što je bio Dobrica Ćosić. Tako se u popisu stanovništva 1971. godine prvi put pojavljuje i "Musliman, u nacionalnom smislu".

U slučaju slavenskih muslimana u Makedoniji možemo govoriti o religiji kao o nekakvom površinskom sloju koji se može oguliti i ispod kojeg ćemo otkriti etnički ili nacionalni supstrat. Skinemo li taj islamski sloj, ostat će nam Slaven koji se može proglasiti "Makedoncem" prema kriterijima zajedničkog jezika i istorije. Ali u slučaju bosanskog muslimana, kako ćemo prozvati preostali supstrat? Možemo ga proglasiti "slavenskim" ili "bosanskim", ili ga možemo proglasiti "srpsko-hrvatskim", ali bilo bi pogrešno proglasiti ga ili srpskim ili hrvatskim, i to iz dva razloga. Prvo, zato što u doba prije islamizacije nije bilo tako određenog "srpskog" ili "hrvatskog" identiteta kao danas, pa ne bismo mogli govoriti o "Srbima muslimanske vjeroispovijesti" u tom smislu da su mu preci bili Srbi prije nego što su postali muslimani. A drugo, kad su se bosanski kršćani, vrlo kasno, počeli izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati, bilo je to samo na osnovu religije (Stoga se i potomci mađarskih ili njemačkih doseljenika katoličke vjere koji su u Bosnu i Hercegovinu došli za vrijeme Austro-Ugarske izjašnjavaju sad kao"Hrvati", a potomci rumunskih Roma pravoslavne vjere kao "Srbi".). Vidjeli smo već kako su mnogi bosanski pravoslavci zasigurno potekli od srpskih doseljenika ili Vlaha, ali je toliko priliva i odliva stanovništva bilo, kao i prelazaka na drugu vjeru, da vrlo malo pojedinaca mogu biti sasvim sigurni kakvo im je zapravo etničko porijeklo.

Drugim riječima, kad su bosanski pravoslavci i katolici krajem 19. i početkom 20. vijeka počeli sami sebe nazivati prema etničkim etiketama Srbima i Hrvatima, bio je to neprirodan potez. Ali kad su jednom povukli taj potez, bilo je neminovno da i muslimani povuku logičan potez, to jest da se vjerski očituju kao muslimani a da svoj etnički supstrat nazovu bošnjačkim.

Od sredine šezdesetih do kraja osamdesetih godina probudile su se mnoge neprebolјene nacionalne netrpeljivosti, od kojih su jedne mahale čvršćim opravdanjima nego druge. Najviše je to uzelo maha u Hrvatskoj i Srbiji. Krajem šezdesetih godina počeo se određeni broj različitih hrvatskih žalbi i nezadovoljstava nakupljati: žalbe na razvoj službene verzije srpskohrvatskog jezika u kojoj su preovladavali srpski oblici riječi, žalbe na uticaj koji su beogradske banke imale na turističku privredu Dalmacije i na niz drugih ekonomskih i demografskih problema. Taj pokret, koji je insistirao na pravima Hrvatske i koji se udružio s kampanjom za nastavak liberalizacije jugoslovenskog političkog sistema, postao je na Zapadu poznat pod nazivom "Hrvatsko proljeće". Pokret je bio prvenstveno usmjeren protiv Srba, ali je prenio borbu i na bosanskohercegovačko tlo.

Kako su takvi sporovi u sedamdesetim godinama izbijali na sve strane, hrvatski i srpski nacionalisti počeli su otvoreno govoriti o tome kako bi trebalo dijelove "čistog nacionalnog" teritorija Bosne i Hercegovine pripojiti Hrvatskoj, odnosno Srbiji. Sazrele su bile prilike za teoriju urote prema kojoj je Tito, poluhrvat i poluslovenac, svjesno radio protiv istorijskih interesa Srbije. Takvi osjećaji uzeli su još više maha u šezdesetim i na početkom sedamdesetih godina, kad su čestim izmjenama i dopunama saveznog ustava Vojvodina i Kosovo dobivale sve veću i veću upravnu autonomiju - sve dok u ustavu 1974. godine nisu stekle neke (iako ne sve) kompetencije republika, pa i pravo da imaju predstavnike u svim glavnim saveznim tijelima.

Na hiljade Srba odselilo se iz pokrajine u samu Srbiju. Neki od njih su bježali jer su se osjećali ugroženi, ali su mnogi tražili bolji posao i učestvovali u onoj opštoj plimi stanovništva s periferije prema matičnoj zemlji koja je zahvatila i bosanske Srbe u to doba.

1985. godine Dobrica Ćosić objavio je roman ukojem je saosjećajno portretirao četničkog ideologa Dragišu Vasića. Iste godine knjiga istoričara Veselina Đuretića o četništvu predstavljena je na promociji koju je priredila Srpska akademija nauka. Taj događaj bio je važna prekretnica, signal da kulturne vlasti u Beogradu mogu otvoreno ispoljavati srpski nacionalizam. U januaru iduće godine dvije stotine istaknutih beogradskih akademika i književnika potpisalo je peticiju u kojoj se histerično govorilo o "albanskoj agresiji" i "genocidu" na Kosovu. Poslije je, te iste godine, Srpska akademija nauka (ili barem jedan njen odbor u kojem se

zna da je bio i Ćosić) sastavila "Memorandum", u kojem je kukanje nad Kosovom bilo povezano s otvorenom optužbom da je Titova politika slabila Srbiju.

Uz takvu društvenu klimu koja se razvijala u Srbiji u sedamdesetim i osamdesetim godinama,u republičkoj vlasti u Bosni i Hercegovini sve više je rasla osjetljivost prema svakom izražavanju muslimanskog vjerskog buđenja koje bi moglo imati i političke posljedice. Muslimanska ulema u Bosni i Hercegovini sve otvorenije kritizirala je komunistički društveni poredak. Nakon Iranske revolucije 1979. godine pričalo se da su viđene slike Ajatolaha Homeinija na prozorima bošnjačkih kuća, što je izazvalo poseban val uznemirenosti.

1979. godine komunistički književnik, Musliman Derviš Sušić, zamoljen je da u sarajevskom dnevnom listu Oslobođenje objavi niz odlomaka iz knjige koju je upravo pisao i u kojoj je raskrinkao saradnju hodža sa ustašama i Nijemcima u Drugom svjetskom ratu. Kad je Sušića zbog toga napao službeni list islamske zajednice Preporod, u njegovu odbranu je ustao jedan od vodećih tumača službene politike prema religiji Fuad Muhić, profesor na Univerzitetu u Sarajevu.

Pod takvim okolnostima primijenjena je najpoznatija oštra mjera protiv muslimanskih aktivista u Bosni: u Sarajevu je 1983. godine održano suđenje grupi od trinaest osoba optuženih za "neprijateljsku i kontrarevolucionarnu aktivnost s pozicija muslimanskog nacionalizma". Glavni optuženi bio je Alija Izetbegović. Oni su nekad bili članovi organizacije "Mladi muslimani" koja se suprotstavila komunističkim napadima na islam krajem Drugog svjetskog rata. Izetbegovića su još optužili i da se zauzimao za uvođenje parlamentarne demokratije zapadnog tipa.

Cijeli komunistički ekonomski sistem - koji nije bio "samoupravljanje" već jednostavno loše upravljanje - bio je u stanju agonije, sa naglim i stalnim opadanjem realnih zarada i porastom izostanka sa posla i štrajkova. Za predsjednika savezne vlade 1986. godine imenovan je hrvatski rukovodilac iz Bosne Branko Mikulić, on je obećao da će sprovesti dalekosežne ekonomske reforme i oboriti stopu inflacije na 20 posto. Međutim, 1987. godišnja inflacija je porasla na 120 posto, a 1988. godine na 250 posto. Do kraja te godine dug Jugoslavije stranim kreditorima porastao je na 33 milijarde dolara, od kojih je oko 20 milijardi trebalo vratiti Zapadu u čvrstoj valuti.

Na konferenciji Saveza komunista Bosne i Hercegovine 1987. godine glavna je žalopojka - pomalo stidljivo izražena - glasila: "Sve više jača tendencija među mladima prema pasivnosti, ravnodušnosti i neutralnosti, što je sve odraz njihova nezadovoljstva trenutačnim stanjem."

U martu 1989. godine Srpska skupština je, na Miloševićev zahtjev, izglasala ustavne amandmane kojima je ukinuta politička autonomija Kosova i Vojvodine. To je izazvalo masovne demonstracije i generalni štrajk na Kosovu, što su srpske policijske snage surovo ugušile. U zemlji je vladala opšta ekonomska depresija i nezadovoljstvo, zbog čega su ljudi poželjeli odlučno vodstvo, a ideologija srpskog nacionalizma, poodavno frustriranog, došla je do izražaja u politici kojom su Vojvodina i Kosovo "vraćeni" pod vlast Srbije. Reklo bi se da su se dva procesa stopila u jedan: Miloševićevo uzimanje vlasti u svoje ruke i okupljanje Srba u jedinstvenu političku jedinicu koja će dominirati Jugoslavijom ili je razbiti.

Bosna i smrt Jugoslavije (1989-1992)

28. juna 1989. godine nekoliko stotina hiljada Srba okupilo se na bojnom polju Gazimestanu, nedaleko od glavnog grada Kosova, Prištine, da proslave šeststotu godišnjicu Bitke na Kosovu. U Srbiji se već više sedmica osjećalo na svakom koraku nacionalno previranje; kosti kneza Lazara, koji je izgubio glavu u toj bici, prevožene su po zemlji i, gdje god su stigle, bile cilj hodočašća.

Posljedica toga nije bila pojava na sceni ustaških apologeta (iako će poslije i toga biti) nego takvih hrvatskih nacionalista kao što je bio bivši partizanski i jugoslavenski general Franjo Tuđman. A nezavisno od svih istorijskih debata, postojala su i realna strahovanja za budućnost kakva je izazvao Dobrica Ćosić u julu 1989. godine kad je izjavio da bi se veliki dijelovi Hrvatske morali "vratiti" jednoj drugoj republici. U septembru i oktobru 1989. godine Slovenija je izglasala novi slovenski ustav kojim je proglasila svoju zakonodavnu suverenost – drugim riječima, saopštila je da njeni zakoni imaju prednost nad saveznima - i izričito utvrdila da ima pravo na otcjepljenje.

Osnivanje nezavisnih političkih stranaka što je u Jugoslaviji stidljivo počelo 1988. godine, pretvorilo se u pravu bujicu. I Slovenija i Hrvatska najavile su višestranačke izbore u proljeće 1990. godine a Milošević je također promijenio ime

svoje stranke (u "Socijalističku partiju Srbije") i počeo govoriti o višestranačkim izborima u Srbiji. Slovenski i hrvatski političari zalagali su se tokom većeg dijela 1990. godine za mirnu i sporazumnu transformaciju Jugoslavije iz federacije u konfederaciju - to jest iz države u kojoj su primarne savezna vlada i savezne institucije u državu u kojoj republike imaju pravu vlast, a savezna tijela samo djeluju kao njihova zajednička zastupništva. Ali Milošević nije pokazao interes za takve planove.

Međutim, u ljeto 1990. godine SDS u Kninu preuzeo je ekstremist koji je nesumnjivo bio u tijesnoj vezi s Miloševićem. U augustu je održan lokalni referendum o "autonomiji" Srba, uprkos hrvatskim vlastima koje su ga proglasile protivzakonitim; na ulicama Knina pojavila se naoružana srpska milicija, kojoj su očito pomagali oficiri garnizona JNA (kojem je komandant poslije bio general Ratko Mladić). Hrvatske vlasti pokušale su zaplijeniti zalihe oružja lokalnih jedinica rezervne policije, a Srbi, kojima su njihovi vođe i beogradski javni mediji tvrdili da ih "ustaše" namjeravaju poklati, zatražili su pomoć od JNA. Došlo je do nereda u kojima su stradali hrvatski policajci. U januaru 1991. godine lokalne srpske vođe proglasili su to područje "Srpskom autonomnom oblasti Krajinom" i osnovali svoju"skupštinu". Nakon dva mjeseca naoružani ljudi iz Krajine pokušali su zauzeti obližnji Nacionalni park Plitvice, najvažnije turističko područje u unutrašnjosti Hrvatske. Bio je to otvoren i svjestan izazov hrvatskoj vlasti. Došlo je do okršaja s hrvatskim policajcima, a savezno Predsjedništvo naredilo je vojsci (uprkos oštrim protestima Hrvatske) da zauzme park i "uspostavi mir".

Ove događaje koji su se desili sa one strane zapadne granice Bosne vrijedi pažljivije proučiti zato što su bili uzorak prema kojem se poslije radilo u Bosni i Hercegovini. Upotrijebljene su tri metode, jedna opšta i dvije posebne. Opšta metoda bila je da se srpsko stanovništvo pobuni neprekidnim bombardovanjem dezinformacijama i izazivanjem straha preko javnih medija i lokalnih političara. Svaki potez Tuđmanove vlasti prikazan je kao čin "ustaškog" terora.

Druga metoda bila je standardna i može se naći u svim priručnicima o gerilskom ratovanju: to je tehnika "kompromitiranja cijelog sela". Ta tehnika predviđa izazivanje incidenta - naprimjer, oružani napad na autobus pun hrvatskih policajaca - kako bi se izazvale oštre sankcije ili odmazda, pa se onda oružje podijeli seljacima i kaže im se da će ih policija sve skupa napasti.

Treća metoda je jednostavan i sasvim providan trik: izazovu se ozbiljni incidenti, a onda se zamoli vojska da interveniše kao nepristrasan arbitar, kad je već potpuno jasno da je vojska odana Beogradu i svom oficirskom sastavu u kojem dominiraju Srbi, te da je na strani Miloševića i Srba.

Ovo komadanje hrvatskog teritorija koje je tako počelo godinu dana prije hrvatskog proglašenja nezavisnosti u julu 1991. godine, bilo je dobrim dijelom zasnovano na tvrdnji da su Srbi u Hrvatskoj ugroženi "ustaškim" režimom. U Bosni takva tvrdnja nije mogla djelovati vjerodostojno, pa je trebalo izmisliti neku drugu ugroženost. Umjesto "ustaških hordi", bosanskim Srbima rečeno je da ih ugrožavaju "islamski fundamentalisti".

Bombardovanje propagande iz Beograda o "ugroženosti" Srba u Bosni i Hercegovini, koje je počelo već u ljeto 1989. godine, dovelo je do toga da su se bosanski Hrvati i Muslimani našli zajedno na jednoj strani nasuprot Srbima.

Glavna bosanska muslimanska stranka, koja se prozvala "Stranka demokratske akcije" (SDA), osnovana je u maju 1990. godine. Predvodio ju je Alija Izetbegović koji je 1988. godine bio pušten iz zatvora. Našavši se između čekića i nakovnja srpskog i hrvatskog nacionalizma, bosanski Muslimani reagovali su na dva različita načina: pojačali su svoj muslimanski nacionalizam bacajući težište na ono po čemu se najviše razlikuju od ostalih, na svoju religijsku komponentu, a istovremeno su isticali da se zalažu za očuvanje jedinstvenog karaktera Bosne i Hercegovine kao multinacionalne i multikonfesionalne republike.

Rasprava kojom su se njegovi protivnici poslužili kao osnovom za optužbe na njegov račun 1983. godine, Islamska deklaracija, ponovo je objavljena u Sarajevu 1990. godine. Srpski su propagandisti često prikazivali taj tekst kao program transformacije Bosne i Hercegovine u fundamentalističku islamsku državu. Ali takvih planova nije bilo ni u programu SDA ni u samoj raspravi, Islamskoj deklaraciji. Ta je rasprava, napisana krajem šezdesetih godina, opšta rasprava o politici i islamu upućena cijelom muslimanskom svijetu; ona nije o Bosni, u njoj se Bosna ček i ne spominje.

Kad su u decembru 1990. godine izbrojani glasovi na izborima, Izetbegovićeva stranka osvojila je 86 zastupničkih mjesta od ukupno 240 u Skupštini, a druge muslimanske stranke, uključujući i Zulfikarpašićevu MBO, još

13 mjesta. Srpska stranka, SDS, predvođena sarajevskim psihijatrom (crnogorskog porijekla) Radovanom Karadžićem osvojila je 72 zastupnička mjesta. Ona se prilično neodređeno zalagala za odbranu srpskih prava, ali nigdje nijednom riječju nije spominjala podjelu Bosne i Hercegovine, čak ni mirnim putem a kamoli ratom. Stoga se nikako ne može prihvatiti ideja da je tim izborima, koji su dali dr. Karadžiću pravo da se naziva "vođom" bosanskih Srba, dobio demokratski mandat za svoje kasnije akcije.

Ukupno je u skupštini bilo 99 muslimana, 85 Srba, 49 Hrvata i 7 "Jugoslavena". Izetbegović je formirao ustvari vladu nacionalnog jedinstva sastavljenu od formalne koalicije sve tri glavne stranake, čijim je predstavnicima dodijelio pojedine resore.

U decembru 1990. godine Slovenci su održali referendum o tome hoće li njihova republika postati nezavisna i samostalna država. Glasalo je više od 90 posto ukupnog broja birača, a od njih se ukupno 89 posto izjasnilo za ponuđeni prijedlog. U maju 1991. godine SDS je u Bosni i Hercegovini zatražila da se otcijepe veliki dijelovi sjeverne i zapadne Bosne i da se sjedine s "Krajinom" u Hrvatskoj, te da osnuju novu republiku. Zatim je SDS tri područja Bosne i Hercegovine s pretežno srpskim stanovništvom proglasila "srpskim autonomnim oblastima" služeći se onom istom metodom kojom se SDS poslužila prethodnog ljeta u Hrvatskoj. Nedugo zatim jedna mala stranka u Hrvatskoj, izrazito nacionalistička Hrvatska stranka prava, zatražila je da se cijela Bosna i Hercegovina pripoji Hrvatskoj. Međutim, u julu 1991. godine više zabrinutosti izazvao je podatak da se bosanskim Srbima, u tajnosti, redovno dostavlja oružje prema dogovoru Miloševića, srpskog ministra unutrašnjih poslova Mihalja Kertesa i vođe bosanske SDS Radovana Karadžića. Taj je podatak potvrdio predsjednik savezne vlade na odlasku, Ante Marković, objavivši sadržaj snimljenog telefonskog razgovora u kojem je Milošević obavijestio Karadžića da će mu sljedeću pošiljku oružja predati general Nikola Uzelac, komandant garnizona JNA u Banjoj Luci.

Do tada je u Jugoslaviji već počeo pravi rat. Kap koja je prelila čašu Sloveniji i Hrvatskoj bilo je to što je Srbija odbila priznati Hrvata Stipu Mesića za sljedećeg predsjednika saveznog Predsjedništva, funkcije koja se svake godine automatski rotirala. Federativni sistem, koji je Srbija tobože štitila, opet je bio paralizovan. Tada je Hrvatska održala referendum (19. maja) o punoj nezavisnosti:

92 posto birača glasalo je za punu nezavisnost. 25. juna i Hrvatska i Slovenija proglasile su svoju nezavisnost. Sutradan ujutro kolona tenkova JNA ušla je u Sloveniju. Ali Slovenija je dobro organizovala otpor pa su Milosevic i JNA uskoro digli ruke od nje. Protiv Hrvatske je vođena politika na dva fronta: opšte vojno zastrašivanje (u početku više nego samo osvajanje) usmjereno protiv Hrvatske kao cjeline, i istovremeno učvršćivanje džepova teritorija naseljenih Srbima koje su već držali u svojim rukama naoružani Srbi. Do kraja augusta obje ove operacije prerasle su u pravi pravcati rat: vojska je napadala gradove u Slavoniji, a u septembru je započela granatirati Dubrovnik.

U septembru 1991. godine bosanski Srbi - ili, bolje rečeno, onaj njihov sićušni dio u vodstvu njihove SDS poduzeli su sljedeći korak. "Srpske autonomne oblasti", kojih je sad bilo četiri, zatražile su od JNA da ih, nakon niza lokalnih incidenata i okršaja, "zaštiti" (One su sad već, zahvaljujući pomoći JNA i Ministarstva unutrašnjih poslova, bile izuzetno dobro naoružane.). JNA je odmah stupila u akciju: jedna kolona od stotinu vozila krenula je u zapadnu Hercegovinu, druga kolona se zaputila u centar za vezu u Nevesinju, a 5 000 vojnika upućeno je iz Sarajeva u Hercegovinu. Do kraja septembra te jedinice uspostavile su "granice" "Srpske autonomne oblast i Hercegovine". Isto tako osnovana je baza s velikim brojem ljudi za vojne operacije protiv Dubrovnika, uz samu hercegovačko-hrvatsku granicu (Zauzvrat Srbi iz Hercegovine uputili su na stotine svojih ljudi, na čelu sa načelnikom Trebinja, da učestvuju u napadu na taj hrvatski grad.). Ali nisu to bile jedine operacije JNA na bosanskohercegovačkom tlu. Od sredine augusta centar za obuku tenkista u Banjoj Luci postao je jedna od baza za vojne operacije protiv Hrvatske. Kad je kolona oklopnih vozila JNA, na putu za Vukovar, krajem jula, prolazila kroz okolinu Višegrada, zaustavili su je muslimanski civili, ali je ona otvorila vatru na njih.

Bosanska Skupština počela je ozbiljno raspravljati o prijedlogu da se proglasi suverenost Bosne i Hercegovine. Pod time se nije mislilo na potpunu nezavisnost nego na zakonodavnu suverenost u sklopu Jugoslavije, tako da bi se mogli, barem u pravno-teorijskom smislu, izglasati zakoni kojima bi se poništilo pravo JNA da se služi teritorijem Bosne iHercegovine. 14. oktobra Karadžić je demonstrativno izveo svoje zastupnike iz Skupštine, koja je zatim izglasala suverenost Bosne i Hercegovine. Nakon nekoliko dana Karadžić i njegova stranka osnovali su "Srpsku narodnu skupštinu" u štabu JNA u Banjoj Luci i okitili se svim atributima parlamenta, vlade i uopšte države.

Udarac planovima Srbije zadalo je i međunarodno priznavanje Hrvatske i Slovenije, oko čega se konačno složila i Europska zajednica, na insistiranje Njemačke, sredinom decembra, a 15. januara 1992. godine to priznanje stupilo je na snagu.

Vojni planovi bili su već poodmakli. JNA je u jesen 1991. godine bila zauzela važne centre za vezu u Bosni i Hercegovini. Izgrađeni su položaji za tešku artiljeriju oko većih bosanskohercegovačkih gradova, pa i oko Sarajeva, u zimu sa 1991. na 1992. godinu. Pošto su u januarau i februaru smanjene ratne operacije u Hrvatskoj, kolone tenkova i topova JNA "povukle su se", uz odobrenje Ujedinjenih naroda, u Bosnu i Hercegovinu. Predsjednik Izetbegović dopustio je čak JNA da zaplijeni zalihe oružja lokalnih jedinica "općenarodne odbrane". Čini se da je time želio uvjeriti komandante JNA u svoje miroljubive namjere, a vjerojatno ga je zavela, kao što je svakako bila i namjera, činjenica da je vojska "zaplijenila" i oružje nekih srpskih paravojnih jedinica.

Da JNA nije nepristrana ni politički neutralna, pokazalo se 29. januara i 1. marta, kad se održavao referendum u Bosni i Hercegovini. Karadžićeva SDS zabranila je Srbima da izađu na referendum pa je postavila i prepreke na cestama kako glasačke kutije ne bi mogle biti dostavljene na područja pod njihovom vlašću, a avioni JNA bacali su istovremeno letke u kojima su se birači pozivali na bojkot referenduma. Ipak je glasalo oko 64 posto od ukupnog broja birača, medu njima i na hiljade Srba u većim gradovima. Na glasačkom listiću stajalo je pitanje: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda, Muslimana, Srba, Hrvata i svih ostalih koji žive u njoj?"

Glasači su gotovo jednoglasno izglasali "da". Ujutro 2. marta 1992. godine, kad su objavljeni rezultati referenduma, pripadnici srpskih paravojnih jedinica podigli su barikade na ulicama i zauzeli snajperske položaje nedaleko od skupštinske zgrade u Sarajevu.

U martu 1991. godine sastali su se predsjednici Milošević i Tuđman da rasprave na koji bi način mogli podijeliti Jugoslaviju, pa je na dnevnom redu bila i podjela Bosne i Hercegovine. Bosanski Srbi osnovali su svoje "autonomne oblasti" u maju 1991. godine a "skupštinu" u oktobru iste godine (27. marta 1992. godine proglasili su "Republiku Srpsku" u Bosni i Hercegovini), a hrvatski ekvivalent, "Hrvatska zajednica Herceg-Bosna", proglašena je tek u julu 1992. godine, nakon tromjesečne srpske vojne ofanzive. Vođa HDZ-a u Bosni i Hercegovini Stjepan

Kljuić želio je očuvati granice Bosne i Hercegovine, a njegova stranka glasala je za nezavisnost te republike.

6. aprila 1992. godine Europska zajednica priznala je Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu. Komentatori su požurili istaći da je Bosna i Hercegovina u prethodnih 529 godina pripadala dvjema carevinama, jednoj kraljevini i komunističkoj federativnoj republici. Utvrdili su da Bosna ne može nikad biti država zato što je sastavljena od tri naroda, i da je istorija pokazala da ona može opstati samo kao dio veće cjeline. Prva od ovih tvrdnji provocirala je pitanje da li samo jednonacionalne države mogu biti sposobne za život. Kad bi bilo tako, onda većina od otprilike 170 država članica Ujedinjenih naroda ne bi bila sposobna za život. Istorija nas ne uči da Bosna mora biti pod vlašću neke veće sile da se ne bi raspala iznutra, nego upravo nešto suprotno: Bosna nije nikad bila ugrožena stvarnim unutarnjim napetostima već pretenzijama većih sila i susjednih država.

Opšta deklaracija o pravima čovjeka[2]

- Pošto je priznavanje urođenog dostojanstva i jednakih i neotuđivih prava svih članova ljudske porodice temelj slobode, pravde i mira u svijetu;

- pošto je nepoštovanje i preziranje prava čovjeka vodilo varvarskim postupcima, koji su vrijeđali savjest čovječanstva, i pošto je stvaranje svijeta u kojem će ljudska bića uživati slobodu govora i vjerovanja i biti slobodna od straha i nestašice proglašene kao najviša težnja svakog čovjeka;

- pošto je bitno da prava čovjeka budu zaštićena pravnim sistemom kako čovjek ne bi bio primoran da kao krajnjem izlazu pribjegne pobuni protiv tiranije i ugnjetavanja;

- pošto je bitno da se podstiče razvoj prijateljskih odnosa među narodima;

- pošto su narodi Ujedinjenih nacija u Povelji ponovo proglasili svoju vjeru u osnovna prava čovjeka, u dostojanstvo i vrijednost čovjekove ličnosti i ravnopravnosti muškarca i žene i

- pošto su odlučili da podstiču društveni napredak i poboljšaju životni standard u većoj slobodi;

- pošto su se države članice obavezale da u saradnji s Ujedinjenim nacijama obezbijede opšte

- poštovanje i primjenu čovjekovih prava i osnovnih sloboda;

- pošto je opšte shvatanje ovih prava i sloboda od najveće važnosti za puno ostvarenje ove

obaveze;

GENERALNA SKUPŠTINA UN

Proglašava

OVU OPŠTU DEKLARACIJU O PRAVIMA ČOVJEKA kao opšti ideal koji treba da postignu svi narodi i sve nacije da bi svaki pojedinac i svaki organ društva, imajući ovu Deklaraciju stalno na umu, težili da učenjem i vaspitanjem doprinesu poštovanju ovih prava i sloboda i da bi postepenim nacionalnim i međunarodim mjerama bilo obezbijeđeno njihovo opšte i stvarno priznanje članica, tako i među narodima onih teritorija koje su pod njihovom upravom.

[2] Opšta deklaracija o pravima čovjeka preuzeta je sa internet stranice www.ombudsmen.gov.ba i prilagođena potrebama ovog rada.

Član 1.

Sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i sviješću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva.

Član 2.

Svakom pripadaju sva prava i slobode proglašene u ovoj Deklaraciji bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, religije, političkog ili svakog drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti. Dalje, neće se praviti nikakva razlika na osnovu političkog, pravnog ili međunarodnog statusa zemlje ili teritorije kojoj neko lice pripada, bilo da je ona nerazvijena, pod starateljstvom, nesamoupravna, ili da se nalazi pod kojim drugim ograničenjima suverenosti.

Član 4.

Niko ne smije biti držan u ropstvu ili potčinjenosti: ropstvo i trgovina robljem zabranjeni su u svim oblicima.

Član 5.

Niko ne smije biti podvrgnut mučenju ili svirepom, nečovječnom ili ponižavajućem postupku ili kazni.

Član 6.

Svako ima pravo da svugdje bude priznat kao pravni subjekt.

Član 7.

Svi su pred zakonom jednaki i imaju pravo bez ikakve razlike, da ih zakon jednako štiti. Svi imaju pravo na jednaku zaštitu protiv bilo kakve diskriminacije kojom se krši ova Deklaracija i protiv svakog podsticaja na ovakvu diskriminaciju.

Član 8.

Svako ima pravo da ga nadležni nacionalni sudovi efikasno štite od djela kršenja osnovnih ljudskih prava koja su mu priznata ustavom ili zakonom.

Član 9.

Niko ne smije biti proizvoljno uhapšen, pritvoren ili protjeran.

Član 10.

Svako ima potpuno jednako pravo na pravično i javno suđenje pred nezavisnim i nepristrasnim sudom koji će odlučiti o njegovim pravima i obavezama, i o osnovanosti svake krivične optužbe protiv tog lica.

Član 11.

(1) Svako ko je optužen za krivično djelo ima pravo da bude smatran nevinim dok se na osnovu zakona krivica ne dokaže na javnom pretresu na kojem su mu obezbijeđene sve garancije potrebne za njegovu odbranu.
(2) Niko ne smije biti osuđen za djela ili propuste koji nisu predstavljali krivično djelo po nacionalnom ili međunarodnom pravu u vrijeme kada su izvršeni. Isto tako ne smije se izricati teža kazna od one koja se mogla primjeniti u vrijeme kada je krivično djelo izvršeno.

Član 12.

Niko ne smije biti izložen proizvoljnom miješanju u privatni život, porodicu, stan ili prepisku, niti napadima na čast i ugled. Svako ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakvog miješanja ili napada.

Član 13.

(1) Svako ima pravo na slobodu kretanja i izbora stanovanja u granicama pojedine države.
(2) Svako ima pravo da napusti svaku zemlju, uključujući i vlastitu, i da se vrati u svoju zemlju.

Član 14.

(1) Svako ima pravo da traži i uživa u drugim zemljama utočište od proganjanja.
(2) Na ovo se pravo niko ne može pozivati u slučaju proganjanja koja su zasnovana na običnom krivičnom djelu ili postupkom protivnom ciljevima i načelima Ujedinjenih nacija.

Član 15.

(1) Svako ima pravo na jedno državljanstvo.
(2) Niko ne smije samovoljno biti lišen svog državljanstva niti prava da promijeni državljanstvo.

Član 16.

(1) Punoljetni muškarci i žene, bez ikakvih ograničenja u pogledu rase, državljanstva ili vjere, imaju pravo da sklope brak i da osnuju porodicu. Oni su ravnopravni prilikom sklapanja braka, za vrijeme njegovog trajanja i prilikom njegovog razvoda.
(2) Brak se može sklopiti samo uz slobodan i potpun pristanak lica koja stupaju u brak.
(3) Porodica je prirodna i osnovna ćelija društva i ima pravo na zaštitu društva i države.

Član 17.

(1) Svako ima pravo da posjeduje imovinu, sam a i u zajednici s drugima.
(2) Niko ne smije biti lišen svoje imovine.

Član 18.

Svako ima pravo na slobodu misli, savjesti i vjere; ovo pravo uključuje slobodu promjene vjere ili ubjeđenja i slobodu da čovjek bilo sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, manifestuje svoju vjeru ili ubjeđenje putem nastave, vršenja kulta i obavljanja obreda.

Član 19.

Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata i pravo da ne bude uznemiravan zbog svoga mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obavještenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice.

Član 20.

(1) Svako ima pravo na slobodu mirnog zbora i udruživanja.
(2) Niko ne može biti primoran da pripada nekom udruženju.

Član 21.

(1) Svako ima pravo da učestvuje u upravljanju javnim poslovima svoje zemlje, neposredno ili preko slobodno izabranih predstavnika.
(2) Svako ima pravo da na ravnopravnoj osnovi stupa u javnu službu u svojoj zemlji.
(3) Volja naroda je osnova državne vlasti: ova volja treba da se izražava na povremenim i slobodnim izborima, koji će se sprovoditi opštim i jednakim pravom glasa, tajnim glasanjem ili odgovarajućim postupkom kojim se obezbjeđuje sloboda glasanja.

Član 22.

Svako, kao član društva, ima pravo na socijalno osiguranje i pravo da ostvaruje privredna, društvena i kulturna prava neophodna za svoje dostojanstvo i za slobodu razvoja svoje ličnosti, uz pomoć države i međunarodne saradnje, a u skladu s organizacijom i sredstvima svake države.

Član 23.

(1) Svako ima pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada i na zaštitu od nezaposlenosti.
(2) Svako, bez ikakve razlike ima pravo na jednaku platu za jednak rad.
(3) Svako ko radi ima pravo na pravednu i zadovoljavajuću naknadu koja njemu i njegovoj porodici obezbjeđuje egzistenciju koja odgovara ljudskom dostojanstvu i koja će, ako bude potrebno, biti upotpunjena drugim sredstvima socijalne zaštite.
(4) Svako ima pravo da obrazuje i da stupa u sindikate radi zaštite svojih interesa.

Član 24.

Svako ima pravo na odmor i razonodu, uključujući razumno ograničenje radnog vremena i povremeni plaćeni odmor.

Član 25.

(1) Svako ima pravo na standard života koji obezbjeđuje zdravlje i blagostanje, njegovo i njegove porodice, naročito hranu, odjeću, stan i ljekarsku njegu potrebne socijalne službe, kao i pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti, bolesti,

onesposobljenja, udovištva, starosti ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za izdržavanje usljed okolnosti nezavisnih od njegove volje.
(2) Majke i djeca imaju pravo na naročito staranje i pomoć. Sva djeca, rođena u braku ili van njega, uživaju jednaku socijalnu zaštitu.

Član 26.

(1) Svako ima pravo na školovanje. Školovanje treba da bude besplatno bar u osnovnim i nižim školama. Osnovna nastava je obavezna. Tehnička i stručna nastava treba da bude svima podjednako pristupačna na osnovu njihovih sposobnosti.
(2) Školovanje treba da bude usmjereno punom razvitku ljudske ličnosti i učvršćenju poštovanja čovjekovih prava i osnovnih sloboda. Ono treba da pomaže razumijevanje, trpeljivost i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i vjerskim grupacijama, kao i djelatnost Ujedinjenih nacija za održavanje mira.
(3) Roditelji imaju prvenstveno pravo da biraju vrstu škole za svoju djecu.

Član 27.

(1) Svako ima pravo da slobodno učestvuje u kulturnom životu zajednice, da uživa u umjetnosti i da učestvuje u naučnom napretku i u dobrobiti koja iz toga proističe.
(2) Svako ima pravo na zaštitu moralnih i materijalnih interesa koji proističu od svakog naučnog, književnog ili umjetničkog djela čiji je on tvorac.

Član 28.

Svako ima pravo na društveni i međunarodni poredak u kojem i prava i slobode objavljeni u ovoj Deklaraciji mogu biti potpuno ostvareni.

Član 29.

(1) Svako ima dužnost prema zajednici koja jedino omogućava slobodno i puno razvijanje njegove ličnosti.
(2) U vršenju svojih prava i sloboda svako može biti podvrgnut samo onim ograničenjima koja su predviđena zakonom u cilju obezbjeđenja nužnog priznanja i poštovanja prava i sloboda drugih i u cilju zadovoljenja pravičnih zahtjeva morala javnog poretka i opšteg blagostanja u demokratskom društvu.

(3) Ova prava i slobode ni u kom slučaju ne mogu se izvršavati protivno ciljevima i načelima Ujedinjenih nacija.

Član 30.

Nijedna odredba ove Deklaracije ne može se tumačiti kao pravo za ma koju državu, grupu ili lice da obavlja bilo koju djelatnost ili da vrši bilo kakvu radnju usmjerenu na poništenje prava i sloboda koji su u njoj sadržani.

Šta dalje?

Kako i sam Malkolm kaže, lahko je uvjeriti jedan narod da ga drugi narod ugnjetava ili izrabljuje kad je cijeli politički sistem u kojem su oba naroda zarobljena nedemokratski i u biti ugnjetavački; a prirodni rasadnik svih vrsta nezadovoljstva je slaba ekonomija koja ne funkcioniše.

Ne smatram da je knjiga Noela Malkolma apsolutna istina, niti mislim da ona, za poruku koju želim uputiti svima nama, to uopšte mora biti. Umjesto tri ključna naroda koje "sile tame" vijekovima podstiču na mržnju, mogao sam pisati i o bilo koja tri afrička plemena ili, recimo, o narodima X, Y i Z, ali moja poruka vjerovatno ne bi bila ozbiljno shvaćena. Ovim želim reći da istorija, za moju poruku Bosancima i Hercegovcima, nije bitna u onom smislu u kojem se ona obično koristi.

Ja želim Bosancima i Hercegovcima pokazati šta su nam, na osnovu "istorijskih prava", radili ranije i šta nam mogu uraditi ponovo ako se nastavimo kretati sumnjivim stazama koje nam utiru iste one "sile tame" koje su ih utirale i našim očevima, djedovima i pradjedovima. Odavno već stojimo na raskrsnici sa koje su svi ostali putnici otišli u nekom smjeru i pronašli svoj mir. Hoćemo li i mi naći svoj mir ili ćemo po ko zna koji put dopustiti "silama tame" iz naše prošlosti da nas odvedu u mračnu i slijepu ulicu iz koje se nećemo vratiti.

Iluzije o mirnom cijepanju Bosne i Hercegovine treba napokon razbiti jer, kao što se nebrojeno puta do sada pokazalo, bilo kakav novi pokušaj podjele državne teritorije sve bi nas odveo u novu eru mračnog i krvavog doba koje niko od nas ne želi.

Ako se neki od naroda BiH ipak odluči za takav, samoubilački, pohod hoće li se bar prvo sjetiti da pita onoga, koji će ga kao siroče prihvatiti, koju naknadu će mu dati za hiljade života koje će taj pohod, kao krvavi danak, sa sobom odnijeti?

Narodi BiH ne trebaju zaboraviti ni da je sve ono što je Hitler nekoć radio bilo potpuno legalno, da su oni koji su pokušali sprovesti demokratski sistem u bivšoj Jugoslaviji bili proglašeni neprijateljima, da su heroji iz proteklog rata danas ratni zločinci, da su branitelji naroda sada marginalizirani prosjaci na ivici ljudskog dostojanstva, a mnogih nas više uopšte nema. Ko je iz svega ovoga izvukao najveću korist?

Moja država i moji Bosanci i Hercegovci svakako nisu, ali neko drugi jeste. Bosna i Hercegovina danas ima 85 multimilionera koji su javnosti uglavnom nepoznati a koji zajedno imaju oko 9 milijardi dolara, a to valjda ipak nešto treba da znači. Mnogi od današnjih "zaštitnika svog naroda" već su izgradili odstupnice u nekim drugim državama. Ukoliko do "nečega" dođe, trebaće im tiho i sigurno mjesto kako bi u miru i bogatstvu mogli braniti svoj narod koji će, po ko zna koji put, krvlju plaćati ono što su oni riječima trebali urediti.

Promjena uvijek dolazi, polahko ali sigurno, a svako od nas mora uzeti učešće u toj promjeni. Uostalom, sve svjetske religije krenule su se razvijati od jednog jedinog čovjeka a danas imaju milijarde sljedbenika. Za razliku od njih, mi nismo sami. Mi imamo jedni druge i našu Bosnu i Hercegovinu!

Uostalom, ako do rata dođe, već znamo šta treba raditi a puške će nam ionako sami dati. Narod mora ratovati kako bi se oni mogli bogatiti. Ono što nam sada, u miru, treba je realna ekonomija, jedinstvo i tolerancija. Zaratiti znamo i bez njih – zar ne?

Almir Mustafić diplomirao je na Univerzitetu u Tuzli 2009. godine i stekao diplomu Profesora engleskog jezika i književnosti. Iste godine upisuje magistarski studij iz oblasti lingvistike, a uži interes mu je oblast kognitivne lingvistike. Svoja istraživanja izlagao je na međunarodnim lingvističkim konferencijama i objavio u nekoliko časopisa. Na Američkom univerzitetu u Bosni i Hercegovini radio je kao asistent i koordinator raznih obrazovnih programa. Licencu stalnog sudskog tumača stekao je 2010. godine. Prethodno je u ovoj oblasti sticao iskustvo radeći za razne firme i institucije. Pored državnih stipendija, dobitnik je i dvije međunarodne stipendije, Instituta za američki engleski jezik iz Oregona, SAD 2012. godine, i Fulbright fondacije 2013. godine. Almir redovno objavljuje stručne radove i vodi seminare za nastavnike engleskog jezika. Radi kao predavač engleskog jezika u Centru za poslovnu edukaciju u Tuzli, Koordinator Udruženja za upravljanje projektima u Bosni i Hercegovini i kao saradnik časopisa ELTA Newsletter (Britanski konzulat u Srbiji) i Tuzlalive portala u Tuzli.